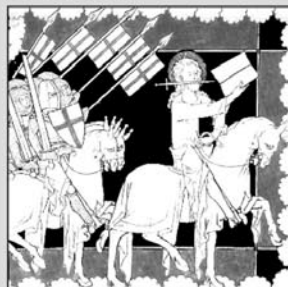
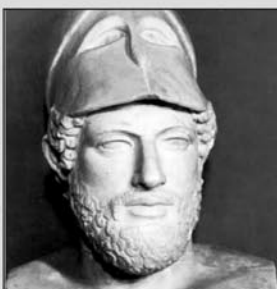
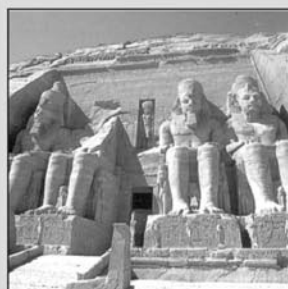

KLIÓ 2018/2

TÖRTÉNELMI SZEMLÉZŐ FOLYÓIRAT

A tartalomról:

Keresztények és muszlimok
Európában
Mária Terézia az érmészetben
Olasz monográfiák
az orosz október
centenáriumán

A történettudomány külföldi eredményei magyarul

KLIO. Történelmi szemlélő folyóirat

Szerkesztőbizottság: Orosz István akadémikus, professor emeritus DE, *elnök*;
Bárány Attila akadémiai doktor, egyetemi tanár, DE, *főszerkesztő*;
dr. Fodor Mihályné ny. főiskolai adjunktus, NYF, DE; Kozári Monika PhD
MTA Doktori Tanács; Madarász Imre CSc habil. egyetemi docens, DE és
Reszler Gábor PhD főiskolai tanár, NYE, *szerkesztők*.

Műszaki szerkesztő: Erdélyi Tamás.

A borító Borsi Csaba munkája.

Nyomtatták a Kapitális Nyomdában, Debrecenben.

A szerkesztőség címe: dr. Fodor Mihályné,
Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelmi Intézet
4010 Debrecen, Egyetem tér 1. Telefon: 52-512 900/23 096

Kiadja a KLIÓ Alapítvány.

Kuratórium: Solymosi László akadémikus, professor emeritus, DE, *elnök*;
Barta Róbert habil. egyetemi docens, DE; Bitskey István akadémikus,
professor emeritus, DE; Györkös Attila habil. egyetemi docens, DE
és Pete László habil. egyetemi docens, DE.

Megjelent

a Magyar Tudományos Akadémia,
a Nemzeti Kulturális Alap és
a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar Történelmi Intézete
támogatásával.

nka
Nemzeti Kulturális Alap

A folyóiratot az MTMT indexeli és a REAL archiválja:

<http://real-j.mtak.hu/2048/>

A KLIÓ az interneten is olvasható: <http://www.c3.hu/~klio>

e-mail címek: fodor.mihalyne@arts.unideb.hu

erdelyi37tamas@gmail.com

A folyóirat megjelenik minden negyedév közepső hónapjában. Előfizethető a KLIÓ Alapítványnál (4033 Debrecen, Herpay Gábor u. 50. Adószám: 18792234-1-09). Előfizetési díj egy évre 800 Ft + postaköltség.

ISSN 1216–2965

E számunk szerzői

A. Gergely András politológus, kulturális antropológus, címzetes egyetemi tanár MTA PTI, ELTE TÁTK és PPK

Barabás Gábor PhD tudományos munkatárs, PTE Történelmi Intézet

Bíró László PhD, tudományos főmunkatárs, MTA BTK Történettudományi Intézet

Bitskey István professor emeritus, akadémikus, DE

Darab Ágnes PhD habil. egyetemi docens, ME

Farkas Ádám PhD-hallgató, ELTE Történelmi Doktori Iskola

Fodor Mihályné ny. főisk. adjunktus, NYF; a KLIÓ szerkesztője, DE

Gyöngyössy Márton az MTA doktora, habil. egyetemi tanár, ELTE BTK Történelmi Intézet

Kurunczi Jenő PhD történész, Gyula

Madarász Imre CSc. habil. egyetemi docens, DE

Murber Ibolya habil. egyetemi docens, ELTE BTK

Peterecz Zoltán PhD egyetemi docens, EKE

Sashalmi Endre PhD. habil. egyetemi tanár, PTE BTK

Szilágyi Imre ny. tudományos főmunkatárs, Magyar Külügyi Intézet

Takács Levente PhD habil. egyetemi adjunktus, DE

(*Rövidítések:* DE: Debreceni Egyetem; EKE: Eszterházy Károly Egyetem, Eger; ELTE BTK: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar; ELTE TÁTK és PPK: Társadalomtudományi, valamint Pedagógiai és Pszichológiai Kar; ME: Miskolci Egyetem; MTA BTK: Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont; MTA PTI: Politikátörténelmi Intézet; NYF: Nyíregyházi Főiskola; PTE BTK: Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar.)

Felhívás

Kérjük szerzőinket, hogy négyévesnél régebbi anyagot ne válasszanak ki ismertetésre! Elvárjuk, hogy a recenziók szerzői mindenkor a szakma erkölcsi normáinak megfelelően dolgozzanak, és írásuk benyújtásával egyúttal vállaljanak felelősséget a hatályos szerzői jogszabályok megtartásáért! Másodközlésre, kérjük, ne küldjenek a KLIÓ-ba ismertetéseket! Várjuk korábbi és újabb szerzők ismertető írásait!

A KLIÓ Alapítvány kuratóriuma és a szerkesztőség

TARTALOM

Ókor – középkor – kora újkor

Richard Fletcher – Johanna Hanink (szerk.): Művészbiográfia a klasszikus antikvitásban (<i>Darab Ágnes</i>)	3
Peter A. Davies: Ókori társadalomtörténet – új utakon? (<i>Takács Levente</i>)	8
Klaus Herbers: Európa: keresztények és muszlimok kapcsolata és konfrontációja – Itália és az Ibériai-félsziget a hosszú IX. században (<i>Barabás Gábor</i>)	11
Brigitte Klosterberg – István Monok (szerk.): Hungaricumok Halléban (<i>Bitskey István</i>)	19
Mary Lindemann: A kereskedő köztársaságok: Amszterdam, Antwerpen és Hamburg, 1648–1790 (<i>Fodor Mihályné</i>)	23
Sabine Haag (szerk.): Ércbe vert történelem – Mária Terézia az érmészetben (<i>Gyöngyössy Márton</i>)	37
Richard S. Wortman: A nyelv és retorika hatalma az orosz politikatörténetben (<i>Sashalmi Endre</i>)	51

Újkor

Gábor Demeter: Diplomáciai küzdelem a Balkán feletti hegemóniáért (<i>Biró László</i>)	56
Olasz monográfiák az orosz október centenáriumban: Guido Carpi Oroszország 1917. Egy forradalmi esztendő; Ettore Cinnella: 1917. Oroszország a szakadék felé (<i>Madarász Imre</i>)	61
Szvák Gyula – Filippov Szergej – Gyimesi Zsuzsanna: Történeti ruszisztika a XXI. században (<i>Farkas Ádám</i>)	65

Kovács Attila (szerk.): 1956-os magyar menekültek Szlovéniában <i>(Murber Ibolya)</i>	70
Jure Gašparič: A szlovén parlament története 1992–2012 között <i>(Szilágyi Imre)</i>	77
I. I. Orlik: Kelet-Közép-Európa szétágazása és kapcsolatai Orosz- országgal <i>(Kurunczi Jenő)</i>	85
Joseph S. Nye: Véget ért Luce „amerikai évszázada”? <i>(Peterecz Zoltán)</i>	92

Tudományelmélet

Jurij Fikfak, Laurent Sebastian Fournier (szerk.): Kulturális és történeti örökség, avagy kutató és esemény viszonya <i>(A. Gergely András)</i>	96
--	----

Művészbiográfia a klasszikus antikvitásban

A *Richard Fletcher* és *Johanna Hanink* szerkesztésében megjelent tanulmánykötet a legkevésbé sem törekszik arra, hogy az antikvitás költőinek, képzőművészeinek és egyéb alkotó személyiségeinek az úgynevezett 'valódi' életét rekonstruálja. A tizenhárom esettanulmányból felépülő könyv alapvetése a narratológiából ismert tézis, mely szerint a biográfia nem rekonstrukció, hanem cselekvés, melynek során az alkotó individuuum életrajzát előállító aktus maga is tudatosan alkotó cselekvést konstituál. Az öt tematikus fejezetbe rendeződő tanulmányok címükkel is világosan mutatják, hogy a kötet szerkesztés szempontja a biográfiához való mindenkori alkotói és befogadói viszony. Az elemzések mindeközben nemcsak az antik biográfiai irodalom működésére vetnek fényt, hanem annak az antikvitás időkeretén messze túlmutató hatástörténetére is kitekintenek: a vizsgálat időkerete *Homérostól Vasari vitáin át Freudig és Tom Stoppard* szövegvilágáig ível.

Az I. fejezetet alkotó két tanulmány (*Part I. Opening remarks*) az egész kötet irodalomelméleti alapvetését és irodalomtörténeti kontextusát tárgyalja. A szerkesztőpáros *Johanna Hanink* és *Richard Fletcher* kötetnyitó tanulmánya (*Chapter 1. Orientation: what we mean by 'creative lives'*) mindenképp a biográfia fikcionalitását hangsúlyozza, majd a téma recepciótörténetének áttekintése után, illetve annak kontextusában helyezi el a maguk kötetének ambícióját. Eszerint a tanulmánykötet az antik biográfiai munkáknak a kreatív dimenziójára fókuszál, kettős értelemben: a biográfiára mint alkotó processzusra, és a biográfiára mint ami mindig és szükségképpen a recepció aktusa és dokumentuma.

Constanze Güthenke tudománytörténeti kontextusban helyezi el a biográfiát mint a kutatás tárgyát (*Chapter 2. 'Lives' as parameter: the privileging of ancient lives as a Category of research, C. 1900*). *Wilhelm von Humboldt* 1793-ban keltezett esszéjétől *Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff* 1919-es Platón-monográfiájáig ível az antik biográfiai irodalom recepciótörténetének elemző áttekintése, amelynek folyamatában *Güthenke* a klasszika-filológia és általában az ókortudomány mindenkori

társadalmi és tudományos megítélésének az alakulástörténetét, annak a megmutatkozását láttatja.

A második fejezet (*Part II. Reviving dead poets*) két terjedelmes elemzése lényegében ugyanazt a kérdéskört járja be: azt, ahogyan az antik költő mintegy láthatóvá válik a késő antikvitás és a rá következő századok költői szövegeiben avagy szövegein. Barbara Graziosi (*Chapter 3. Close encounters with the ancient poets*) az antik költők és későbbi csodálóik kapcsolatát saját aspektusból közelíti meg. Azt az (auto)biografikus impulzust kutatja, amely megalkotja az antik költőt egy másiknak a saját imágójában, és amelynek eredményeként megtörténik az antik költő felismerése a saját énjében. Graziosi ezt az impulzust az irodalmi recepció módjának tekinti, és három esetét vizsgálja behatóan: *Theokritos* epigrammáját, amely *Anakreón* szobrára reflektál, Petrarca Homéroszhoz írott levelét és a Nobel díjas itáliai költőnek, *Salvatore Quasimodónak* Aischylost invokáló költeményét.

Andrew Laird tanulmánya (*Chapter 4. Recognizing Virgil*) a már könyvtárnyi irodalommal rendelkező Vergilius-recepciónak, sőt magának Vergiliusnak is egy újabb arcát mutatja meg azáltal, hogy az idolszerű Vergilius-portréhoz más módszerrel közelít. Az életmű megalkotásában és befogadásában a költő személyes jelenlétének a fontosságát hangsúlyozza, és a Vergilius-recepciót a költő biográfiai konstrukcióival szoros összefüggésben vizsgálja. A reneszánsz és kora újkori szövegekben megjelenített Vergilius; a Vergilius 'végrendelete' néven elhíresült életrajzi mozzanat elemzése Suetonius *vitájában*, valamint Servius és Donatus kommentárjában, majd Fulgentius és Augustinus allúzióiban; végül a költői biográfia megmutatkozása Vergilius korához igen közeli szövegekben mind-mind a költő karakterének jelenlétére és „megszólaló” hangjára irányítják, egyben intik a befogadói figyelmet.

A kötet harmadik fejezetének (*Part III. Lives in unexpected places*) tanulmányait a biográfia-írás kevésbé tradicionális formái szervezik egységbe. *Anna Uhling* Aristoteléstől származtatott elméleti alapvetése a fejezet mindhárom tanulmányára érvényesíthető: a biográfia formája éppen olyan fontos, mint az abban elbeszélt tartalom. Uhling (*Chapter 5. A poetic possession: Pindar's Lives of the poets*) Pindaros önéletrajzi részletekben bővelkedő líráját elemzi, azonban nem annak önreflexív, hanem a költőelődöket, kiemelten Archilochost és Homéroszt megidéző részleteit. Az elemzett részletek nem a hagyományos értelemben vett 'bioi', hanem a költő által kisajátított és a tulajdonaként kezelt modellek, amelyekben a maga szerzői alakját konstruálta meg.

Johanna Hanink elemzése (*Chapter 6. What's in a Life? Some forgotten faces in Euripides*) hasonló konklúzióhoz vezet. A vizsgált két anekdota tökéletesen szembemegy az Euripidésről töretlenül és megingathatatlanul hagyományozódó képpel a költő aszociális és nőgyűlölő természetéről. Hanink bravúros és szellemes elemzése nemcsak arra világít rá, hogy milyen veszélyekkel jár, ha a (tragédia)költő életét azonosítjuk a szövegeivel, hanem – összhangban az előző tanulmányokkal – arra a kreativitásra is, amellyel Aristophanéstól kezdve Aristotelésen és Lycurgoson át a modern mikológiaiáig mindenki úgy használja és formálja Euripidés 'életét', hogy az végül a formáló önképévé, az ő etikai–politikai preferenciáinak a megtestesítőjévé lesz.

Epigráfiai biográfia és biográfiai epigráfia a klasszikus és a hellénisztikus korban – ez a tárgya *Polly Low* tanulmányának (*Chapter 7. Lives from stone: epigraphy and biography in classical and hellenistic Greece*), amely az irodalmi szövegekben hivatkozott vagy idézett feliratokat (pl. Plutarchos és Diogenés Laertios életrajzaiban), költő-epitáfiumokat (pl. az Aischylos-bios), valamint a főként a Kr. e. III. századra jellemző tiszteleti szövegeket, ill. feliratokat teszi vizsgálat tárgyává. A görög feliratokat eredendően a biográfiainak tekinthető adatoknak és információknak a teljes hiánya jellemezte, helyettük az etikai értékeként fölfogható tetteket sorolták fel. Miközben jól megfigyelhető a hellénizmusban bekövetkező elmozdulás a biográfiai epigráfia és tiszteleti szövegek irányába, egy valami nem változik a hellén vagy hellénisztikus kultúrában: az életrajzok mindenkifelett politikai 'életek' maradnak. Bár a feliratos szövegek ugyanúgy kreáltak, mint a költő- és filozófus életrajzok, legfőbb szempontjuk ugyanaz: a polisz érdeke. Kizárólag olyan személyeket örökítenek meg, akik a polisz jólétéért tevékenykedtek, és kizárólag olyan tetteiket, amelyekkel ezt az ambíciót meg is valósították.

A negyedik fejezet (*Part IV. Laughing matters and Lives of mind*) tanulmányai nem a költő-, hanem a filozófus-életrajzok köré szerveződnek. Az antik biográfia egyik legelismertebb kutatója, *Mary Lefkowitz* elemzése (*Chapter 8. On bees, poets and Plato: ancient biographers' representations of the creative process*) a költő-életrajzokban gyakori toposznak, a még gyermek majdani poéta ajkaira mézet vagy a szájába lépet rakó méhnek egy filozófus-, nevezetesen a Platón-biosban regisztrált megjelenésére keres magyarázatot.

Kurt Lampe (*Chapter 9. The life of Aristippus in the Socratic epistles: three interpretations*) és *Richard Fletcher* (*Chapter 10. Imagination dead imagine: Diogenes Laertius' work of mourning*) hermeneutikai vizsgálá-

ta filozófiai etikai tanítás és irodalmi fikció, filozófia és biográfia, illetve gyász és humor kérdéskörében elemzi a római császárkor két szöveggörpuzát. Lampe elemzésének tárgya egy Kr. u. II–III. századra datált, ismeretlen szerzőjú fiktív levélgyűjtemény, mely Sókratés követőinek a mester halála után egymással folytatott „levelezését” tartalmazza. A tanulmány e szókratikus levélgyűjteményből a kyrénéi filozófiai iskola alapítójának, Aristipposnak tulajdonított szövegekben kísérli meg feltárni a pszeudoepisztolográfia biográfiai aspektusát.

Fletcher tanulmánya Diogenés Laertiosnak (magyarul) *A filozófiában jeleskedők élete és nézetei* című, műfajilag is rendkívül összetett narratívájának speciális komponensét elemzi. A Friedrich Nietzsche által *Sepulchralinschriften*-nek elnevezett részleteket, vagyis Diogenés saját költeményeit, amelyeket az elbeszélő a filozófusok életrajzát lezáró haláluk leírásába illesztett bele. A diogenési narratíváknak a sepulchrális költészet toposzai és műfaji konvenciói felől közelítő elemzése rámutat e szövegek kétarcúságára: a halál és a gyász aktusának egyszerre biográfiai és filozófiai vonatkozásaira.

A kötetzáró fejezet (*Part V. Portraits of the artist*) három tanulmányát nemcsak a tematika, hanem a megközelítés módja is rendkívül izgalmassá teszi. *Pauline A. Leven* tanulmánya az antik zene mesterei (*Chapter 11. 'It is Orpheus when there is singing': the mythical fabric of musical lives*), *Verity Platt* a képzőművészek (*Chapter 12. The artist as anecdote: creating creators in ancient texts and modern art history*) biográfiájának a genezisének narratív és társadalomtörténeti kontextusban vizsgálja, míg *Miriam Leonard* a – nem csak, de elsősorban antik – művészéletrajzok keletkezéstörténetének pszichoanalitikus értelmezését nyújtja (*Chapter 13. Freud and the biography of antiquity*).

Leven a *mousiké* mestereinek különféle szövegfajtákból rekonstruált biográfiai sémáját egyetlen alapító történetre, a mitikus Orpheus 'biográfiájára', annak három kiemelkedő motívumára vezeti vissza: a zene ereje, a szerelem és a halál. A mítosz továbbélését az elsősorban anekdotikus narratívákban e három sarkalatos motívumból, azoknak a folyamatos jelenlétéből vezeti le, ami egyben az 'óstörténet' vázának a kontinuitását biztosítja.

Platt az elemzését a művészettörténet-írás és a képzőművészek alapvetően anekdotákból felépülő biográfiájának az antikvitástól a múlt századig ívelő kutatástörténeti áttekintésére alapozza. A folyamat értékelése és a művészanekdoták tipológiai elemzése olyan konklúzióval zárul, amely határozott hangsúlyáthelyezést jelent a téma tudományos konszenzusához képest. Platt azt hangsúlyozza, hogy a művészanekdotákban a festőnek vagy

a szobrásznak nem az élete, hanem az alkotói tevékenysége a jelentős. Az anekdotákban a mester kreatív tevékenysége kap hangsúlyt: az alkotás akusának technikai, esztétikai és etikai kihívásai.

Miriam Leonard elemzése egy különleges történetből, Leonardo da Vinci feljegyzéseinek egyetlen biográfiai vonatkozású részletéből, tehát nem más valakinek az írásában fennmaradt, hanem autobiografikus anekdotájából indul ki. A tanulmány a gyermekkori emlékek, azok ismétlődő motívumainak és a mnemotechnikának az összefüggéseit taglalja Freud pszichoanalitikus teóriája alapján. A freudi pszichoanalízis eredményét alkalmazza a művész-biográfiára, és azt hangsúlyozza, hogy a biográfia bizonyos narratív minták univerzális volta mellett figyelmet fordít a művészi individuumba, a művész és alkotása specifikumára is.

A kreativitás mint gondolkodás és tevékenység — az itt ismertetett kötet ezt járja körül, figyelmét alapvetően az antikvitásra korlátozva, de olykor azon túllépve, egyszersem így rámutatva annak megkerülhetetlen voltára. Az ókor-, az irodalom- és a kultúratudomány teljes eszköztárát felhasználva elemzi és értelmezi a biográfia és a művészanekdota kérdéskörét. A regisztrált megfigyelések, a feltárt összefüggések és azok értelmezései megalapozottak és invenciózusak. Nem kevésbé kreatívak, mint a mesterek, akiknek az életét és alkotó tevékenységét a tanulmánykötet életre kelti.

Richard Fletcher, Johanna Hanink (szerk.): *Creative Lives in Classical Antiquity. Poets, Artists and Biography* (Alkotó életek a klasszikus antikvitásban. Költők, művészek és biográfia). Cambridge Classical Studies. Cambridge University Press, Cambridge 2016, 375 o. ISBN 978-1-107-15908-2

Darab Ágnes

Ókori társadalomtörténet – új utakon?

Jelen sorok írója nem tartozik az antik görög történelem kutatói közé, de az alább ismertetendő tanulmány mind szerkezete, mind mondanivalója alapján hasznos olvasmánya lehet akár az ókori történelem más korszakai iránt érdeklődőknek, akár a társadalomtörténet kérdéseivel foglalkozó szakembereknek. *Peter A. Davies* írásának első felében tudománytörténeti és fogalmi elemzéssel indít, bevonva a modern szociológiai elméleteket is. A tanulmány második fele két, az ókori Hellászból vett esetet vizsgál az új megközelítés: az ún. *status inconsistency* fényében. Az angol kifejezést nem egyszerű szabatosan és röviden magyarra fordítani. A társadalmi helyzetet konstituáló elemek között fellépő belső ellentmondásokat, egy-egy ilyen elem hiányából fakadó feszültségeket jelenti. Az egyén társadalmi helyzetét számtalan tényező határozza meg, úgymint pl. a származás, a jogi helyzet, a baráti kapcsolatok, a rendelkezésére álló anyagi erőforrások, sőt akár a külső megjelenés is. Bizonyára az ezek között létrejövő sokrétű viszonyrendszer és kapcsolat az, ami megnehezíti a társadalmi státusz fogalmának meghatározását. *Davies* tanulmányának elején megpróbál egy rövid definíciót adni, amely magyarul így hangzik: a társadalmi státusz az a relatív elismerés és tiszteletadás, amelyet az egyénnek bármilyen adott helyzetben nyújtanak. Ennek elemei pedig az egyén mindazon jellemzői és tulajdon(ság)ai, amelyek hatással vannak a tiszteletadás, elismerés kialakulására. Ebből következően a társadalmi helyzet mindig kontextusfüggő, meghatározzák egyrészt a körülmények, másrészt azok, akikkel az egyén kapcsolatban áll.

Az ókortörténet még nem vette kellő mértékben figyelembe a társadalmi helyzet ilyen megközelítését. Az antik társadalmakra vonatkozó kutatásokat egészen a legutóbbi időkig *Max Weber* és részben *Marx* nézetei befolyásolták. *Moses I. Finley*, *G. E. M. Ste. Croix*, *Deborah Kamen* és *Alföldy Géza* az ő elméleteikre és modelljeikre épített, ezért a jogi helyzet központi jelentőségű elem volt a társadalmi pozíció meghatározásában. Talán egyedül *Keith Hopkins* volt az, aki a római elit mobilitását vizsgáló munkájában érvényesítette a *status inconsistency* modelljét.

Az elmélet az 1940-es évek szociológiai kutatásaiban jelent meg, és az 1950-es években a vizsgálatok egyes módszereit és eredményeit már az amerikai légierő is használta. A modell az 1970-es évekre többdimenziós megközelítést tett lehetővé a társadalmi helyzet leírásában. A státusz alkotóelemeit két fő csoportra bontották. Az elsőben szerepelnek azok, amelyek meghatározzák az egyén és a társadalom, mint egész kapcsolatait (pl. jogi helyzet, betöltött hivatalok), míg a másik csoportot azok a tényezők alkotják, amelyek az egyén és más egyének kapcsolatrendszerét jellemzik (család, neveltetés, oktatás, ízlés, szabadidő eltöltése stb.). A vagyon és gazdagság elhelyezése ebben a sémában nem problémamentes, de Davies szerint az nem önmagában határozza meg a társadalmi helyzetet, hanem csak olyan lehetőség, amelynek működtetése hozza pozícióba az egyént.

Az elemek egy-egy egyén esetében meglehetősen változatos kombinációban jelenhetnek meg. A státuszhoz kapcsolódó belső ellentmondás, inkonzisztencia akkor alakul ki, amikor az alkotóelemek többsége nem áll összhangban egy vagy két elemmel, illetve azok hiányával. Claudius nagyhatalmú, de felszabadított rabszolga „miniszterei” jó példák erre a helyzetre. Jogi helyzetük, származásuk erős feszültségben állt politikai hatalmukkal, befolyásukkal, ami értelemszerűen kiváltotta a szenatori elit dühét. Az ilyen szituációk jellemzően kötődnek a társadalmi mobilitáshoz. Az egyén társadalmi helyzetét létrehozó egy vagy több faktor olyan módon változik, hogy azok alapján új, jobb vagy rosszabb, pozíciót foglalna el a közösségben. A többi, lényegében nem változó hatótényező azonban ezt gátolja, ezáltal feszültséget teremtve az egyénben, illetve közte és a közösség között.

Az itt röviden és érintőlegesen bemutatott elméleti bevezetőt követően Davis két esettanulmánnyal folytatja írását. Az első nem ismeretlen a magyar szak- és egyetemi tankönyvirodalomban. A spártai társadalom a polgárok, körüllakók, helóták csoportjain túl számos olyan társadalmi kategóriát tartott számon, akik ezek között vagy mellett helyezkedtek el. Ez abból a helyzetből adódott, hogy a három alapvető csoport közötti mobilitás nem volt lehetséges. A spártaiak nagyon tudatosan tartották fenn a három réteg közötti különbséget, pontosan számon tartva az egyének hovatarthatóságát. A helóták, perioikoszok és az egyenlők közötti tudatosan húzott és fenntartott válaszfalak azonban gátat szabtak a társadalmi mobilitásnak. Az egyén helyzetében bekövetkező változásokat – természetesen – nem tudták megakadályozni. A lesüllyedés vagy felemelkedés a három alapvető réteg között nem volt lehetséges, ezért a spártai társadalom a feszültségek oldására köztes kategóriákat alakított ki, mintegy hozzáigazítva azokat a szociális mobilitás lehetséges útjaihoz.

A társadalmi hovatartozás tudatának magas fokán álló spártaiak az egyén közösséghez való viszonyát szabályozták, miközben az egyén más egyénekhez való kapcsolatrendszerébe nem avatkoztak bele. Davies egyéni szinten a *social inconsistency* érvényesülését az athéni Paszión példáján mutatja be. Ez képezi második esettanulmányát. A főníciai származású Paszión egy athéni bankár rabszolgájaként jó munkájáért felszabadul, majd átveszi egykori gazdája bankját. Vagyonából 1000 pajzsot és 5 három-evezősoros hajót ad Athén városának. A közösségért tett szolgálata miatt az athéniak polgárjogot adományoznak a számára. Fia, Apollodórosz az athéni elit életmódját követi: vidéken tartja háztartását, politikai tevékenységet folytat, szónokol stb.

Paszión esete nem egyedi: olyan (volt) rabszolgáról van szó, aki jogi helyzete ellenére az üzleti életben tkp. egyenrangú partnere szabad polgároknak. A státusza emiatt mind a maga, mind külső szemlélő számára bizonytalan, kérdésessé válhat. Az üzleti tevékenység körében a jogi helyzet nem annyira jelentős tényező a státusz meghatározásában, mint a megbízhatóság, barátok, társaságokban elfoglalt pozíció. Paszión ügyfelei között is megtaláljuk az athéni elit jeles képviselőit. Vagyonuk révén kialakított kapcsolatrendszerük az ilyen bankárokat a szabad polgárok elitjéhez, az előkelőkhöz köti. Rabszolga vagy felszabadított állapotuk azonban kétségtelen, s ez a kettősség vezet inkonzisztenciához. Paszión esetében az athéniak a státusz egyértelműsítésével oldották fel a jelentkező feszültséget: a született polgárok sorába emelték. Ez a spártai megoldás fordítottja.

Paszión múltja fényében kifejezetten érdekes, hogy fia, Apollodórosz beszédei vitriolos hangnemben nyilatkoznak a volt rabszolgákról, pl. egyik ellenfeléről, Phormiónról. Jóllehet Phormión sorsa kísérteties hasonlóságot mutat Pasziónéval, de életvitele a korábbi maradt. Ezzel szemben Apollodórosz életmódját nem lehetett a szabad athéni polgárok felé támasztott elvárások alapján elmarasztalni. Phormión a retorika szintjén a *status inconsistency* áldozata lett: a valós és a jogi helyzete alapján elvárható életvitele került konfliktusba egymással, s nyújtott lehetőséget ellenfeleinek a támadásra.

Peter A. Davies: *Articulating Status in Ancient Greece: Status (In)consistency as a New Approach* (A társadalmi helyzet kifejeződése az ókori Görögországban: a társadalmi helyzet belső ellentmondásain alapuló új megközelítés). *The Cambridge Classical Journal* 63. 2017. 29–52. o.

Takács Levente

Európa: keresztények és muszlimok kapcsolata és konfrontációja Itália és az Ibériai-félsziget a hosszú IX. században

Az Erlangeni Egyetem (Friedrich-Alexander Universität Erlangen-Nürnberg) Középkortörténeti és Történeti Segédtudományok Tanszékének professzora, *Klaus Herbers* neve feltehetően nem cseng ismeretlenül a medievisztika iránt érdeklődő olvasó számára. Hosszú pályafutása alatt, hogy csak a legjelentősebb területeket említsük, behatóan foglalkozott a Szent Jakab-kultusszal, császári és pápai oklevelek kiadásával, illetve monográfiában foglalta össze egyebek mellett az Ibériai-félsziget, valamint a pápaság középkori történetét.

Ezen témák majd' mindegyikéhez kapcsolódik a német történész jelen munkája, amelynek első változatát a Mainzi Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Osztályának 2010-es ülésén mutatta be, majd a következő években több szempontból is kiegészítette azt újabb kutatásai eredményeivel. Herbers műve a kora-középkori, úgynevezett *latin Európa* két határ régiójának, az Ibériai-félszigetnek és Itáliának a IX. századi történelmét, valamint a két területen megvalósult keresztény–muszlim interakciókat dolgozza fel.

A szerző egy olyan kérdéssel kezdi művét, amely az előző megállapítással kapcsolatban óhatatlanul felmerül, jelesül, hogy beszélhetünk-e egyáltalán Európáról az adott időszakot, vagy akár a középkor egészét tekintve, vagy sokkal inkább a kereszténység (*Christianitas*) fogalma lenne használható. Herbers már az előszóban felhívja rá a figyelmet, hogy egy ibériai forrás, a 754. körül keletkezett, úgynevezett Mozarab Krónika Martell Károlyral, illetőleg a frankok 732. évi poitiers-i győzelmével kapcsolatban európaiakról (*europenses*) szól. Több mint száz évvel később, VIII. János pápa (872–882) okleveleiből azonban a kereszténység fenyegetettségéről értesülhetünk. Bármelyik fogalmat használjuk is, az bizonyos, hogy a „nyugati kereszténység”, „latin Európa” a VIII. században valóban összeütközésbe került a muszlim expanzióval. Az Ibériai-félsziget jelentős részének a

meghódítása mellett ezt jelzi például Konstantinápoly 717–718-as ostroma, de az arabok Szicíliában és Dél-Itáliában is megvetették a lábukat, sőt, 846-ban Rómát is kifosztották.

Herbers munkájában a kulturális és vallási egység kérdéseivel, a formálódó Európa és a muszlim világ konfrontációjával, illetve annak korabeli érzékelésével-értékelésével foglalkozik. Nem maradhatott el a kutatás történetének, illetőleg a témakör kutatását meghatározó diskurzusoknak a felvázolása. Alapvető jelentőségű ebből a szempontból a térbeliség meghatározása; az Európa és a Földközi-tenger fogalmak tisztázásához kapcsolódóan Herbers egészen *Henri Pirenne* híres téziséig nyúlt vissza, amelyben a jeles belga történész a középkor kezdetét az arab hódítással hozta összefüggésbe. Számos kutató ugyancsak a Karoling Birodalomban vélte megtalálni Európa centrumát, ahogyan a „Nagy Károly, Európa atyja” (*pater Europae*) címnek is nagy jelentőséget tulajdonítanak a témával foglalkozó történetesek. Herbers a diskurzus alakulásával kapcsolatban kitér az 1989-ben kezdődő változások hatására is, lévén a keleti blokk egykori országai ezután hangsúlyosan Európa részeként jelentek meg, hatást gyakorolva a fogalom tudományos konstruálására is.

A szerző értelmezése szerint a Mediterráneumban a VIII. századtól egyfajta háromosztatúság rajzolódott ki a latin–katolikus, a görög–szláv–ortodox és az arab–muszlim világok által, amelyek bizonyos ellentétek mentén elhatárolódnak ugyan egymástól, de egyben kapcsolatban is álltak különböző transzferfolyamatok révén. A konfliktusokkal kapcsolatban Herbers kitér a vallásokhoz, sőt, általánosan a monoteizmushoz kapcsolt erőszakosság képzetére (különösen az iszlámmal kapcsolatban merült ez fel a kutatásban, de a keresztes hadjáratok és a reconquista értelmezése is megemlíthető e helyütt), valamint a civilizációk csatájának (*Clash of Civilisations*) elméletére is. A konfrontáció és erőszak mindazonáltal nem kizárólagos elemei a témáról folyó diskurzusnak, a multi- és transzkulturális perspektívák ugyancsak nagy jelentőségűek, ahogyan az akkulturáció, az asszimiláció és a migráció fogalmai is.

Herbers kérdésfeltevésével kapcsolatban elsőként a Mohamed halálát követő gyors muszlim terjeszkedés egyik jelentős állomását, a Córdoba-i Kalifátus létrejöttét, illetve annak jellegzetességeit emelte ki. Az Ibériai-félsziget ugyanis nem vált vallási értelemben homogénné, a zsidók, valamint a katolikus keresztények, azaz a mozarabok 756-tól kezdve dzimmi státuszban éltek a muszlimok uralma alatt, vagyis adó fizetése fejében tovább gyakorolhatták hitüket. Nem volt azonban feszültségektől mentes az új birodalom működése, nem kizárólag a belső szétartó hatások miatt, de az

északi új államalakulatok, elsősorban Asztúria is hatással voltak rá, ugyanis a keresztények Karoling támogatással hamarosan hozzáláttak az elvesztett területek visszahódításához. Dél-Itáliában egy egészen más alapállással találkozhatunk, lévén ott a muszlim hódítás csak a IX. században indult meg, és egyedül Szicíliában vált tartós uralommá. Róma 846-os kifosztására nem kizárólag védművek építése volt a válasz, hanem expanzió is, II. Lajos császár (855–875) ugyanis több hadjáratot is vezetett délre. A század végén azonban VIII. János pápa egyedül maradt a harccal, amely nem csak a szaracénok, de a velük időről-időre szövetségre lépő úgynevezett *rossz keresztényekkel* is folyt.

A felvázolt eseményekre vonatkozó források eloszlása egyenetlen, arab adatok például elsősorban az Ibériai-félszigettel kapcsolatban állnak rendelkezésre, így Herbers döntően keresztény forrásokat kellett, hogy felhasználjon. Ezek között a pápák történetét bemutató *Liber Pontificalis*, valamint különböző krónikák mellett traktátusok, oklevelek és szerződések is megtalálhatók. A vizsgálat kiterjesztése az Ibériai-félsziget mellett Dél-Itáliára azonban azt is lehetővé tette, hogy a muszlim–keresztény viszony mellett a görög–latin aspektus, illetőleg a pápai hatalom befolyása is a vizsgálgóadás részét képezze.

Herbers elemzését Nagy Károly 778. évi ibériai hadjáratával, illetve ehhez kapcsolódva tágabban a Karoling uralkodóknak az ibériai és dél-itáliai muszlimokról kialakított képével kezdte. A 777. évi paderborni birodalmi gyűlésen muszlim előkelők Károly segítségét kérték az omajjád emír, I. Abd-ar-Rahmán (756–788) ellen, amire válaszul a frank király a következő évben sereggel kelt át a Pireneusokon. Amint ismeretes, Zaragoza ostroma sikertelen volt, majd a hazafelé úton a frank sereg Roncesvalles-nál komoly veszteségeket szenvedett. Károly hadjárata azonban a német történész számára sokkal inkább annak legitimitációja, az úgynevezett *háború a hitért* elképzelés miatt fontos. A király és I. Hadrián pápa (772–795) levelezéséből is védekező háború képe rajzolódik ki, más források pedig egyenesen a keresztények megszabadításának célját emelik ki. Herbers felhívja a figyelmet arra is, hogy ugyanazon esemény milyen eltérő értelmezési kereteket kaphatott a különböző művekben; ezek közül talán a Szent Ágoston-i *bellum iustum* fogalma a legfontosabb (az úgynevezett *háború liturgiája* elmélettel összefüggésben).

A 777. évi segítségkérés után a IX. század elején több esetben is felkelés tört ki az Ibériai-félszigeten az omajjád uralom ellen, Mérida keresztényei például a császárhoz, Jámbor Lajoshoz fordultak segítségért, aki ígéretet is tett a segítségnyújtásra, bár érdekes módon vallási érvek nem, csak a jog-

talán uralom és az ehhez kapcsolódó adók szerepeltek válaszában panasz-ként. Mindezek ellenére megállapítható, hogy a muszlim uralom alatt élő keresztények szenvedései, elnyomott helyzetük jól kimutatható témakört képeznek a korszak keresztény forrásaiban.

Itáliában az Ibériai-félszigettel ellentétben nem alakultak ki nagyobb kiterjedésű muszlim államalakulatok, de a szaracén fenyegetés hosszabb távon jelen volt a keresztények életében. Herbers azt vizsgálta, hogyan jártak el ezzel kapcsolatban a keresztény uralkodók és a pápák, lehet-e a régió muszlim újrendezéséről beszélni. Azt a kérdést tette fel továbbá, hogy ekkor alapozódott-e meg a későbbi kereszties eszme. Vajon ekkor már domináltak a vallási érvek? Ez utóbbi megválaszolásához azt is hangsúlyozni kell, hogy az Apostoli Székhez kapcsolható források nem feltétlenül csak a pápák nézeteit tükrözték, hanem adott esetben a tágabb római környezetét is.

A többnyire reakcióként érkező katonai akciók mellett az egyházfők eszköze a szó, liturgia és a jog lehetett, ha összetűzésbe kerültek a muszlimokkal. A hadakozás szakrálissá tétele, a háború és liturgia kölcsönhatása különösen fontos ebből a szempontból. A pápák az egyház védelmezőjének szerepében jelentek meg, ami egyfajta legitimációt is jelentett számukra. A szaracénok elleni harcra különböző jutalmakkal igyekeztek motiválni, például az örök élet ígéréssel, de ekkor, a későbbiekkel ellentétben még nem volt szó bűnbocsánatról.

Nem kizárólag a harc mentén értelmezhető a muszlim–keresztény viszony, az együtt létezés, a különböző fajtájú cserék és kereskedelem is fontos aspektusait alkották. VIII. János pápa például kiegyezett a szaracénnal, bár a dél-itáliai városok hasonló szövetségei ellen rendszeresen felszólalt. Nem volt egyértelmű a korszakban, hogy lehetséges-e egyáltalán hitellelnekkel szerződni. Mindazonáltal nem tekintettek mindent szövetségnek, az adó fizetése vagy a védelem megvásárlása már más megítélés alá esett, míg a kereskedelem több város esetében egyenesen létfontosságú volt. A Liber Pontificalis feljegyzései alapján Róma is kereskedelmi kapcsolatban állt a muszlimokkal, például az íráshoz szükséges papirusz még a XI. században is ezen az úton érkezett a pápai udvarba. A kereskedelemmel kapcsolatban különösen érdekes annak a korabeli diskurzusnak az ismertetése, hogy lehetséges-e eladni a pogányokat rabszolgaként. Nem beszélhetünk ugyan általános tiltásról, a keresztény tanítás ugyan elítélte a rabszolgatartást, de főleg a keresztény rabszolgák eladása ellen emeltek szót, azaz ez a gyakorlat sem lehetett ismeretlen a korszakban.

Herbers vizsgálatában arra is kereste a választ, milyen viszonyok között éltek keresztények a muszlimok által elfoglalt területeken. Voltak-e olya-

nok, akik kényszerűségből, vagy akár szabad akaratukból elmenekültek a területről, vagy sokkal inkább (a német történész értelmezése szerint akkor még) a neutrális migráció kifejezés írja le a folyamatot. Az erlangeni professzor egyrészt keresztény elbeszélő források elemzésével kereste a választ ezekre a kérdésekre, de nem maradhatott el a muszlim szövegek feldolgozása sem. A Córdobai Kalifátus lakosságának egy jelentős része keresztény maradt, de Herbers szerint nem ez volt az oka, hogy az új birodalom egysége többször veszélybe került, hanem az, hogy több etnikum alkotta. Kezdetben nem beszélhetünk muszlimizálásról, a keresztények például gróftól választhattak ügyeik intézésére. Nem ment azonban ritkaságszámba az áttérés sem, míg később egyenesen arabizációról is beszélhetünk. Különösen figyelemre érdemes, hogy a fokozódó asszimiláció a keresztény ellenállás egy sajátos formáját is kiváltotta. Az úgynevezett córdobai mártírok 850 körül a keresztény fundamentalizmus képviselői voltak, önként keresték az alkalmat a mártíromságra, gyakran ki is provokálva azt. Nem elhanyagolható körülmény ugyanakkor, hogy a mozarabok, azaz az asszimiláció különböző fokán álló muszlim uralom alatt élő keresztények egy része elítélte ezt a magatartást. Az események alakulására hatással voltak a kalifátustól északra élő keresztények is, akikkel a muszlim uralom alatt élők állandó kapcsolatban álltak. Asztúriai forrásokban több esetben találkozhatunk az asszimilációt kárhoztató panaszokkal, felrótták például, hogy a déli fiatalok nem tudnak latinul. Az arabra fordított keresztény munkák mutatják, hogy a latin valóban visszaszorulóban volt, ezáltal tulajdonképpen a mozarabok kialakulásának folyamatát követhetjük nyomon. Ezt követően nyelvük a keresztényektől, hitük az araboktól különböztette meg őket.

Kérdéses, hogy volt-e nagyobb arányú migráció a megmaradt ibériai keresztény országok irányába. Ahogyan az is, hogy mi történt az említett córdobai mártírok testével, átvitték-e őket keresztény területre (*translatio*)? Utóbbi azért is figyelemre méltó, mivel tiszteletük kimutatható a Frank Birodalom nyugati felében. A források alapján bizonyos, hogy menekültek délről északra, adott esetben felkelések és az elszenvedett vereség hatására. Figyelemre méltó, hogy az első keresztény sikerek után a migráció ellenkező irányba is beindult. Mentalitástörténeti szempontból érdekes, hogy mindkét oldalon találkozhatunk az ellenfél győzelmét hirdető próféciákkal. Egyes muszlimok például azzal számoltak, hogy a Nyugati Gót Birodalom helyreállítása az arab hódítás utáni 170. esztendőben fog bekövetkezni.

Két jelentős csata, a 711. évi guadaletei és a 722. évi covadongai ütközet a későbbi történetírás visszatekintésében nyert különleges jelentést. Előbbi keresztény szempontból óriási vereség volt, de egyben az újrakezdet

is szimbolizálta. Több anekdotikus elem is fellelhető az ehhez kapcsolódó narratívákban. Érdekes, hogy a csata kimenetelének okát egyes muszlim források abban vélték megtalálni, hogy a ceutai bizánci helytartó lánya megbecstelenítése miatt tüzelte fel az arab-berber szövetségeseket a gótok ellen, míg mások Roderik király jogtalan uralmát hangsúlyozták. Keresztény forrásokban ezzel szemben a bukás oka árulás, vagy a gótok bűnössége miatt elszenvedett büntetés volt.

Covadonga, az éveken át tartó sorozatos vereségek utáni első sikeres ellenállás jelentette az ellenpontot a keresztények számára, sőt, Spanyolország megszületésének a jelképe lett a későbbiekben. Többféle verzió olvasható a keresztény elbeszélő forrásokban a siker okait illetően, de jellemzően istenítéletnek tartották, hogy az asztúriai királyság ennek révén fennmaradhatott. A muszlim narratívák arra keresték a választ, hogy a hódítók a rövid ideig tartó próbálkozások után miért nem foglalták el az északi részt. Kérdéses, hogy a keresztények miért csak a IX. században kezdték idealizálni a történetet, akkor, amikor Asztúriában már megerősödött a királyi hatalom. Esetleg az időközben jelentőssé vált királyság kezdeteit kellett ezúton legitimálni?

A IX. századi keresztény forrásokban többféle értelmezéssel találkozhat a kutató, amelyek egy része megkérdőjelezi, hogy beszélhetünk-e egyáltalán „latin Európáról” a korszakban. Az Appennini-félszigetet tekintve bonyolultabb kép tárul elénk, mint az Ibériai-félszigeten, sokkal inkább meghatározó volt a vallás, illetve a politikai tagoltság, a városállamok szerepe, illetve Bizánc befolyása is kihatott a helyzet alakulására. A pápák például nem csak azokat illették kritikával, akik szövetséget kötöttek a szaracénokkal, de alkalomadtán a keleti és nyugati császárok is a pápai bírálathoz lettek.

A kereszténység határain eltérő, gyakran egymásnak ellentmondó értelmezésekkel találkozhatunk, több esetben nehezen dönthető el, hogy honnan származnak az információk, milyen földrajzi és időbeli távolsággal kell számolni azok értelmezésekor. Ugyancsak tisztázásra szorul a terminológia kérdése, ha csak a muszlimokkal kapcsolatos példákat vesszük is számba, akkor is ki kell térni a szaracén, illetve az izmaelita jelzőkre, valamint az Ibériai-félszigeten alkalmazott ószövetségi eredetű kaldeus megjelölésre is. Római forrásokban az eredetre vonatkozó kifejezések mellett fontos, későantik eredetű fogalmak voltak egyebek mellett az ellenség (*hostis*), a haza (*patria*) és a *res publica*. A haza elvesztésének és egy új találásának narratívája asztúriai forrásokban is megtalálható, gyakran ószövetségi képekkel keveredve.

Az államiság koncepciója meghatározó a lokális értelmezéseket és a használt terminológiát tekintve. Itáliában sok eltérő forma volt megtalálható, emiatt sem beszélhetünk ott egységes *Christianitas*ról. Az Ibériai-félszigeten ezzel szemben a muszlimok egy viszonylag egységes államot, a nyugati gótokét hódoltattak meg, majd létrehozták a Córdobai Kalifátust. Ennek ellenére sem beszélhetünk teljes egységről ezen a területen sem, már csak az új északi kisebb keresztény államalakulatok miatt sem. Ezek esetében a legitímáció új formái jelentek meg, a gót kontinuitás mellett, sőt, a helyett az új alapítás mítosza (covadongai csata) vált uralkodóvá, illetve a *Hispania* fogalom is újra használatba került.

A kialakuló ellentétek és békés kapcsolatok esetében nem csak a vallás játszott szerepet, muszlimok és keresztények viszonyára hatottak a megkötött szerződések, a kifizetett különböző jellegű adók, a kereskedelem, illetve a nyelvi közeledés és esetlegesen az együttműködés is. Mindkét oldalon találkozhattunk erőszakkal, illetve annak legitimálásával is, elég itt a dzsihad, illetve az úgynevezett jogos háború kérdéskörére utalni. Az együttéléssel kapcsolatban egy érdekes adalék, hogy az Ibériai-félsziget arab uralom alatt élő keresztényei, a mozarabok irataiban több esetben is eretnekként hivatkoztak a muszlimokra, és nem egy másik vallás képviselőiként.

A latin–görög és a keresztény–muszlim ellentétpárok nem területi elkülönülést jelentettek Itáliában és az Ibériai-félszigeten. A határok gyakran változtak különböző behatások eredményeképp, de *kultúrák harcáról* nem beszélhetünk. A pápák például minden lehetséges eszközt igénybe vettek területük védelmére, és, ha nem is kötöttek közvetlenül szövetséget velük, alkalmanként sarcot fizettek az araboknak, foglyokat váltottak ki, menedéket biztosítottak az üldözötteknek, sőt, Henri Pirenne véleményével szemben távolsági kereskedelem révén összeköttetésben álltak a Kelettel is.

Munkája végén Herbers visszatért az általa feltett kezdeti kérdéshez, a muszlimokkal folytatott harc vajon hatott-e az úgynevezett „latin Európa” kialakulására. Véleménye szerint a bemutatott konfliktusok mindenképpen hozzájárultak a latin nyelv jelentőségének növekedéséhez, illetve közösségformáló szerepének kialakulásához. A szerző megállapítása szerint azonban a IX. század végén Európa sem szilárd határokkal rendelkező területként, sem emberek jól körülhatárolható csoportjaként nem értelmezhető.

Klaus Herbers munkája bátran ajánlható minden olyan olvasónak, aki Itália és Hispánia, illetve a keresztény–muszlim kapcsolatok IX. századi történetével kíván behatóbban foglalkozni. A kiváló német történész a kérdéskör egyik legavatottabb ismerőjeként egy olyan komplex témába nyújt betekintést, amely talán nem alap nélkül tekinthető kevésbé ismertnek Ma-

gyarországon. Az eltérő vallások és kultúrák konfrontációjából és együttéléséből kialakuló szituációk bizonyos eltéréseket mutatnak Itáliát és az Ibériai-félszigetet tekintve, de Herbers munkája kiválóan elemzi a rendszer-szintű hasonlóságokat is a különbségek mellett. A szerző felhívja továbbá a figyelmet arra is, hogy a források szisztematikus vizsgálata megmutatta, óvatosan kell eljárunk olyan alapvetőnek tekintett fogalmak esetében is, mint a *Christianitas* vagy a *kultúrák összeütközése* elmélet.

Klaus Herbers: Europa: *Christen und Muslime in Kontakt und Konfrontation. Italien und Spanien im langen 9. Jahrhundert.* (Keresztények és muszlimok kapcsolata és ütközése – Itália és az Ibériai-félsziget a hosszú IX. században.) Akademie der Wissenschaften und Literatur Mainz. Franz Steiner Verlag Stuttgart, 2016. 112 o.

Barabás Gábor

Hungaricumok Hallében

A lutheri reformáció alapján létrejövő és a XVII. század folyamán végleg megerősödő német evangélikus egyház történetének közismerten kiemelkedő személyisége, August Herman Francke (1663–1727) Halle an der Saale egyetemén a pietista szellemű kegyesség és műveltség meghonosításával újíttotta meg az egyházi életet. Miközben a neves teológus-pedagógus a kiüresedett, megcsontosodott formákba merevülő kereszténység helyett az elmélyültebb és gyakorlatiasabb spirituális élet kívánalmát hirdette meg, nagy súlyt helyezett a tudományok korszerű eredményeinek népszerűsítésére, azoknak a vallási életbe történő bevonására, a pallérozottabb életvitel kialakítására. Hatása egész Európára kiterjedt, egyetemi előadásait magyarországi hallgatók is nagy számban látogatták, műveit lefordították és kiadták, levelezése és kulturális kapcsolatrendszere az egész kontinenst behálózta.

August Herman Francke 1694-ben a gyakorlati kegyesség jegyében alapította meg városában az árvaházat (Waisenhaus), s ebben könyvtárat (Bibliotheca Orphanotrophi Halensis) rendezett be. Fontosnak tartotta ennek állandó gyarapítását, amely olyannyira sikeresnek bizonyult, hogy az állandósuló adományozások, majd később a tudatos beszerzések révén mára Németország egyik legfontosabb kutatókönyvtárává (Studienzentrum) nőtte ki magát. Jelentőségét illusztrálja, hogy a mintegy 110 000 kötetes könyvtárban 333 ősnymtatvány található, Biblia-gyűjteménye pedig 99 nyelven tartalmazza a Szentírást. Több tízezer kötete már a világhálón is olvasható, olvasóterme kutatók nemzetközi találkozóhelye, méltán nevezik újabban a hallei központot „kis Wolfenbüttelnek” vagy „második Wolfenbüttelnek”. Korábbi alkalmi kutatások már jelezték, hogy az impozáns gazdagságú bibliotéka magyar anyagban bővelkedik, indokolttá vált tehát ennek számba vétele és szakszerű feldolgozása. Az evidens magyar igény mellé érthető módon társult a német tudomány érdeke, amely a hallei gyűjtemények nemzetközi jelentőségét látta bemutathatónak a vállalkozásban.

A nagy mennyiségű hungarica-anyag feltárására és közzétételére 2000-ben szerződés jött létre az OSZK és a Franckesche Stiftungen vezetősége

között. A kutatás a Magyarországot és Erdélyt érintő hungaricumok négy állományára terjedt ki: a portrék, a térképek és látképek, a kéziratok, valamint a nyomtatott kiadványok anyagára. Az eredmények publikálása *Brigitte Klosterberg* és *Monok István* sorozatszerkesztésében, *Die Hungarica Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle* címmel indult meg. Már az első kötet jelezte, hogy rendkívül értékes történeti forrásokhoz jut általa a magyar művelődéstörténet, s ugyanakkor a német pietizmus nemzetközi kisugárzása is jóval gazdagabban rajzolható meg ennek révén (Teil I, *Porträts*, Hgg. *Attila Verók, György Rózsa*, Tübingen, Niemeyer, 2003). Ezt követően jelent meg a történeti térképek és városlátképek gyűjteménye (*Historische Karten und Ansichten*, Hgg. *László Pászti, Attila Verók*, Halle, 2009), amely 444 tételével ismét felbecsülhetetlen értéket adott közre, jelentősen hozzájárulva a kora újkor geográfiai látásmódjának megismeréséhez. Az újabb – immár két kötetes – kiadványt a kéziratok bibliográfiája (*Handschriften*, Hg. *Zoltán Csepregi*, Bp. MTA, Adattár, 2015) jelentette, amely másfélszer adatot regisztrál, többségükben német (kisebb részben latin) szövegben előforduló olyan említéseket, amelyeknek hungarica vonatkozása jelentős. Végül a negyedik, most megjelent egysége a sorozatnak azokat az 1800 előtti nyomtatott könyvészeti adatokat tartalmazza, amelyeknek magyar vonatkozása fontosnak mutatkozott (*Alte Drucke, 1495–1800*, bearb. *Attila Verók*, Bp. MTA, Adattár, 2017). Aligha szükséges ezek után hangsúlyozni, hogy az európai kontextusba integrált magyarországi könyvtörténeti kutatásoknak egyik kiemelkedő jelentőségű vállalkozásáról számolhatunk most be, egy kiemelt jelentőségű sorozatnak ezúttal a legújabb teljesítményét méltathatjuk.

A két vaskos kötetben most megjelent munka Verók Attila közel évtizedes munkáját adja közre a kutatás számára. Noha már a korábbi köteteknek is munkatársa volt, a jelen gyűjtemény közzététele teljes egészében az ő munkája. Az első kötet elején terjedelmes, minden részletre kiterjedő előszó tájékoztat a kiadvány céljáról. Felvázolja itt a szerző a Franckesche Stiftungen könyvtárának történetét, amelynek öt fejlődési szakaszát említi: „az áldásos kezdetek” (1698–1728), a konszolidáció évszázada (1728–1832), az oktatás és a tudomány szolgálatának kora (1832–1846), a megtartás és megőrzés évtizedei (1846–1992), a kutatókönyvtár és könyvmúzeum kiteljesedése (1992 óta). A több mint három évszázados intézménytörténet egyik fontos tanulsága, hogy a szellemi értékek szakszerű védelme képes áthidalni az anyagi nehézségeket, át tudja vészelné az átszervezési törekvéseket és ellent tud állni a politikai viharoknak is, megtartva az alapító szándékát, s korszerűsített formában rendelkezésére tud állni a modern tudományos igényeknek.

A bevezető tanulmány áttekinti a hallei–magyarországi kulturális kapcsolatok történetét is, ebből kiviláglik, hogy a Saale-parti város egyetemét főleg a XVIII. században nagy számban látogatták a Kárpát-medence tájairól érkező peregrinus diákok, akik főként a szepességi cipszerek és az erdélyi szászok köréből kerültek ki. Olyan tehetség is itt végezte stúdiumait, mint a pozsonyi polihisztor Bél Mátyás, akinek a hallei pietizmus szellemében formálódott ki terjedelmes tudósi karrierje. Külön alfejezet méltatja a brassói születésű, később Halléban professzorrá választott polihisztor Martin Schmeizel magánkönyvtárát, amelynek *Hungarica* és *Transylvanica* anyaga részben bekerült a Stiftungen gyűjteményébe, de possessori bejegyzései révén ma is pontosan rekonstruálható. Az állomány jelentősebb része ma már a nagyszzebeni Brukenthal-múzeum könyvtárában található

Az is az előszó feladatai közé tartozott, hogy Verók Attila definiálja a *hungarica* fogalmát. Ő ezt – a sorozat korábbi köteteihez igazodva – a legáltalános értelemben használja, a fogalom négy hagyományos kritériumát (magyar nyelvűség, magyarországi kiadási hely, ottani szerző bármely nyelvű műve, külföldön kiadott magyar témájú kiadvány) egy ötödikkal bővíti, a magyar eredetű, azaz magyarországi possessori bejegyzéssel ellátott műveket is ide sorolja. Az öt alapvető kritériumnak megfelelő tételeket 15 „Gattung” szerint osztályozza, ez a megjelölés azonban itt nem műfajt, hanem típust jelöl, s így minden lehetséges *hungarica*-vonatkozás számon tartható (magyarországi vagy erdélyi szerző, társszerző, kiadó, nyomdász, ajánló, possessor, kép, térkép, recenzió vagy említés magyar vonatkozással, egyetemes történelem magyar részletei stb.). Mivel a katalógus tételeinél az ezekre utaló számok megtalálhatók, így az adatok visszakereshetők és számos eddig nem ismert összefüggésre deríthetnek fényt a jövőben.

Maga a katalógus több mint ezer lapon át mutatja be a nyomtatványokat, szám szerint 3194 tételt. A szokásos könyvészeti adatokon (jelzet, hosszú cím, kiadó, terjedelem stb.) kívül megkapjuk a magyar vonatkozások (Ungarnbezug) lapszám szerinti feltüntetését is, ami alig túlbecsülhető módon megkönnyíti az adatok felhasználását és a további kutatást. Képet nyerhetünk többek között arról, hogy a könyvtár német használói mit olvashattak Magyarországról, milyen képük lehetett a Kárpát-medence népeiről, vallásairól, kultúrájáról. Mint a névmutató tanúsítja, szerepelnek a kiadványokban a magyar királyok, erdélyi fejedelmek, hadvezérek, arisztokrata családok, politikusok nevei, az utóbbiak közt Habsburg és török uralkodók, szultánok is. A kora újkori magyarországi íróknak szinte mindegyikéről szólnak az adatok. Zrínyi Miklós, Pázmány Péter, Káldi György, Károlyi Gáspár, Szenci Molnár Albert, Zsámboky (Sambucus) János, Bél Mátyás egyaránt

számos adattal szerepel a kiadványokban, különösen gazdag a könyvtár a protestáns lelkészekre, főként a németül író evangélikus szerzőkre vonatkozó utalásokban, említésekben. Az utóbbiak többnyire a felekezetek életével, egyháztörténeti eseményekkel, teológiai kérdésekkel kapcsolatosak, de jelentékeny helyet kapnak a nyomtatványok által közvetített kommunikációban a háborús hírek, várostromok, politikai témák is. Ugyancsak gyakori a Kárpát-medence földrajzi helyzetének ismertetése, népességére, klímájára, történelmére vonatkozó információk közvetítése. Gazdag kincsesbányája ez így a magyar–német szellemi kapcsolatoknak, de azon túl a kontinens középső régiójában zajló kora újkori kulturális transzfernek is jellemző és tanulságos példája. Az ilyen mélységű kutatást, az autopszia alapján teljességre törekvő *Hungarica*-feltárást a hallei könyvtári szakemberek messzemenő együttműködése tette lehetővé, az egyes nyomtatványok kézbevétele garantálja a kigyűjtött adatok hitelességét.

Az impozáns méretű katalógus használatát számos regiszter segíti, a kötet végén található a személynevek, helynevek, kiadók, nyomdászok betűrendes mutatója, a *Hungarica*-típusok lajstroma, a kiadványok kronológiai áttekintése és a jelzetek listája. Mindez messzemenően kielégít minden további kutatási igényt, mivel a szellemi értékek cseréjének, a kulturális kapcsolatok csatornáinak a korábbiaknál jóval árnyaltabb feltárására ad lehetőséget.

Ahhoz, hogy ez a kettős kötet a sorozat záró darabjaként létrejöjjön, több intézmény közös szándéka, például együttgondolkodása és támogatása volt szükséges. A nagyszabású projekt megvalósításához a *Franckesche Stiftungen zu Halle* mellé csatlakozott az MTA Könyvtára, az OSZK, a Szegedi Tudományegyetem, az Egri Eszterházy Károly Egyetem, a Nemzeti Kulturális Alap, amelyek mindegyike mind intézményi háttérével, mind szakemberei révén nyújtott anyagi és szakmai segítséget a munkához. Az ilyen módon kialakított nemzetközi tudományos együttműködések egyben azt is bizonyítják, hogy Európa szellemi értékei közkinccset jelentenek, számon tartásuk és hasznosításuk időszerű feladat, az általuk kínált tanulságok pedig csak összehangolt kutatások révén épülhetnek be kontinensünk kulturális múltjának és jelenének összképébe.

Brigitte Klosterberg és István Monok (szerk.): *Die Hungarica Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle* (A Franckei Alapítványok *Hungarica* gyűjteménye). Alte Drucke (Régi nyomtatványok) 1495–1800, Bd. I–II, Bearbeitet von Attila Verök, Budapest, MTA Könyvtár és Információs Központ, 2017. 1235 o.

Bitskey István

A kereskedő köztársaságok

A kötet azt a fejlődési utat mutatja be, amelynek során három nagyvárosban, Amszterdamban, Antwerpenben és Hamburgban a hosszú XVIII. század folyamán (1648-1790) kialakult és fennállt a kereskedelmi közösség és a köztársaság kettős identitása. A szerző, *Mary Lindemann* a Miami Egyetem történészprofesszora, négy könyv és számos tanulmány írója, valamint számtalan ösztöndíj és tudományos kitüntetés tulajdonosa.

A kortársakat elkápráztatta e városok gazdagsága, csodálták, irigyelték. A három város *res publica* volt, polgárai jólétben éltek. Kormányzati formájukat illetően „arisztokrata köztársaságok”-nak tartották magukat, és e meghatározásban nem láttak ellentmondást. A republikanizmus a rend uralkodását jelentette, azaz a személy és tulajdon szabadságát, a polgárok osztozását a terhekben és kötelességekben, részvételüket a hatalomban, és a politikai elit oligarchikus egyenlőségére épülő struktúráját. A kereskedelmet egyenesen az állam támpilléreinek, és a boldogság forrásának tartották.

Valóban, e kereskedő köztársaságok Európa motorjai voltak. Gazdasági eredményei tekintetében Antwerpen 1490–1565 között, Amszterdam 1580–1650 között, Hamburg pedig 1750–99 között volt a legsikeresebb. Lindemann a három város történetét, közigazgatását, kultúráját 1648-tól, a vesztfáliai békétől, az 1790-es évek elejéig, az ancien régime bukásáig követte. A „kereskedő város” középpontjában a polgár, a burgher (hollandul *poorter*) állt. A vallási különbségek szétválasztották, a polgári tudat összetartotta a lakosságot. A burgherek között sokan voltak betelepdedtek és kevesen teljes jogúak. A burgher mellett használták a városi polgár (*citizen*) elnevezést is aszerint, hogy a politikai jogaikat akarták hangsúlyozni (kormányzati hivatal viselésének joga), vagy a városi polgári jogaikat emelték ki (a magántulajdon védelme, részesedés a gazdasági javakban). A nők nem viseltek hivatalt, de polgári jogaik voltak. A burgher szót burgher életstílus, burgher identitás értelemben is használták.

Mindegyik város kormánya nagyjából egyenlő mértékben volt arisztokratikus, monarchikus és demokratikus. A szabadság mértéke, persze, külön-

bőzött, hiszen Antwerpen előbb Spanyol-Németalföld része volt, majd az Utrechti Béke (1713) után Osztrák Németalföldre tartozott, de a város a belső ügyeit önállóan intézte. Amszterdam a Holland Köztársaság leggazdagabb városa volt, hatalmas tengerentúli kereskedő birodalmat működtetett. Hamburg őrizte a régi Hanza-városi hagyatékot, és sikeresen védte a semlegességét a dánokkal, poroszokkal és a hannoveriekkel szemben. Hamburg lutheránus volt, Antwerpen katolikus, Amszterdam főként kálvinista, de nem volt állami egyháza. Mindenütt éltek vallási kisebbségek.

A három város nagyjából hasonló politikai felépítést mutatott. Volt alkotmányuk. Ezek oklevelekből, kiváltságlevelekből, egyezményekből álltak. Mindenütt az elit uralkodott. Gyakran előfordult nyugtalanság, még utcai erőszak is, de ezek hamar kimerültek. A polgármesteri, szenátori és a bírói hivatal elérhetetlen volt a közember számára, de az alacsonyabb hivatalokba ők is bejuthattak. A leggyakrabban a korrupció bontotta meg a polgári harmónia légkörét. A kora újkori politikusok csak a napi gondokat oldották meg, nem terveztek előre. A gazdasági és politikai élet az egyéni nyugodott.

A lakosok száma tekintetében Amszterdam volt a legnagyobb. 1650-ben elérte a 175 ezret, az 1730-as években pedig a 230-240 ezret. Antwerpen lakóinak száma a XVI. század közepén 100 ezer, 1755-ben már csupán 42 ezer volt. Hamburg a 100 ezres számot 1787-ben érte el. A népességszámot megemelte a bevándorlás, ami szegénységet hozott magával.

Antwerpent 1585-ben elfoglalták a spanyolok, és Párma hercege elvágta a várost a tengertől. A Scheldt elzárását 1648-ban a münsteri egyezmény megerősítette. Sokan elmenekültek, és a város hanyatlani kezdett, ez azonban nem volt végleges: a XVII. század első felében fontos pénzügyi központtá fejlődött. A nagy bankárok, a Proli-, a De Pret- és a De Coninck-családok hatalmas kölcsönöket adtak európai uralkodóknak. Később megalapították az Ostende Társaságot, de az rövid életű volt. Komolyan sújtotta a gazdaságot a francia megszállás (1746–1748). A XVIII. század tehát nem volt sikeres Antwerpen számára, mégis a felszínen maradt. Charles Proli (1723–1786) bankár, befektető sorsa jól példázza Antwerpen üzleti életét: földbirtokokba, cukorfinomítóba, és gyarmati kereskedelembe fektetett be, de elbukott, amikor a Trieszti Ázsiai Társaság tönkrement. Sokakat magával rántott.

Amszterdam Európa legjelentősebb kereskedő városa volt a holland aranykorban. A kereskedelemből áramlott a profit, a bankrendszer megszorozta a pénzforgalmat, 1609-ben megalapították az Amszterdam Bankot, 7 évvel később a tőzsdét. A Holland Kelet-Indiai, illetve Nyugat-Indiai Társaság, továbbá a biztosítás és a hajózás jelentős jövedelmet hozott, és

fontos szerepe volt a hazai gazdaságnak is. A pénzügyek központjai a híres holland bankok, a Hopes, Pels, Clifford és Fiai, De Neufville és Társa, Deppenwolde, Dedel, Vry-Temminck és a Ter Bosch bankházak voltak. A virágzás az 1780-as évekig tartott, ekkor általános válság következett be, a városok hanyatlásnak indultak, sokan visszatértek a mezőgazdasághoz. Elszegényedés és bankcsődök, üzleti hibák, rossz spekulációk jellemezték a hollandiai állapotokat, majd a város elvesztette a jelentőségét a negyedik angol-holland háborúban (1780–84).

Hamburg eközben építgette a jövőjét. Már a XVI. században élénk kereskedést folytatott Németalfölddel, majd befogadta a dél-németalföldi menekülteket. Az első tőzsdét Hamburgban alapították 1558-ban, és létrehozták a Hamburg Bankot 1619-ben. A város lett a Kereskedő Vállalkozók központja, s 1806-ig gazdag jövedelmet nyert az import vámokból. Az 1590-es években Hamburg az itáliai partokkal, Hollandiával, és az Ibériai-félszigettel kereskedett. A harmincéves háború után Oroszországgal és Franciaországgal üzletelt. Közben maga is financiaális központtá vált (John Parish és Voght and Sieveking bankok). Ez a város is átélte válságokat 1621–23-ban, 1763-ban és 1799-ben, de gyarmati jövedelmei, és kedvező kereskedelmi kapcsolatai továbbra is felszínén tartották. Mindennek vége lett 1799-ben, amikor a város Franciaországhoz került.

A három város egyike sem élvezett töretlen fellendülést, de mindig újra tudott kezdeni. Ennek magyarázata Lindemann szerint az, hogy a lakosság életében a gazdaság mellett a politikum, az erkölcs, a tulajdon, azaz maga a polgári mentalitás valódi lendítő erő volt.

A vallási konfliktusok nem szűntek meg a Vestfáliai Békekötés (1648) után sem. Bár a XVII. századi eleji remonstráns – ellenremonstráns (Kálvin tanain enyhíteni akarók és szigorú kálvinisták) küzdelem lecsöndesedett, de Johannes Cocceius és Gisbertus Voetius vezetésével tovább folytatódott. Az oranzsisták és a voetianusok hatalomra törtek. Hamburgban szintén kibontakozott egy teológiai vita a veszélyes pietizmusról, valamint a katolikusok iránti türelemről. Túlzó vélemények szerint Amszterdam és Hamburg mégis a vallási türelemről, Antwerpen a vallási üldözésekről volt nevezetes.

A kormányzati struktúra. Az Utrechti Béke (1579) után Amszterdam szavazata lett a legnyomósabb az Egyesült Tartományokban, de olykor feszült volt a viszonya a stadholderekkel (városi vezetőkkel). Antwerpenre előbb a spanyol, 1713 után az osztrák Habsburgok centralizációs törekvései nehezettek rá, bár a polgármesterek önállóak maradtak. Hamburgot Dánia, Svédország, Hannover és Poroszország beavatkozási kísérletei fenyegették. 1618-ban a Birodalmi Birósági Kamara megerősítette Hamburg birodalmi

szabad város státuszát. Az 1712-es alkotmány kihirdetése után már nem voltak többé a birodalmi beavatkozásra. 1768-ban a Gottorpi Egyezményben Dánia elismerte Hamburg önállóságát. A gond az volt, hogy a városnak nem volt erős hadserege.

Amszterdamban minden hivatalt a régens családok tagjai töltöttek be. A 36 tagú magisztrátus (vroedschap) volt a legfőbb igazgatási szerv. A tagok megbízatása egész életre szólt. Maguk választották meg az utódaikat. Közülük kerültek ki a polgármesterek. A kormányt külön bizottságok segítették. A négy polgármester negyedévenként váltotta egymást. A több mint 3000 állást ők osztották el. A milícia tehetős polgárokból állt. A városban a XVIII. század közepén 50 céh működött 14 ezer taggal, de szervezeteiknek nem volt komoly súlyuk. A XVII. században a régensek jó része földet vásárolt, beruházásokba kezdett, arisztokratává vált. Közben felerősödött a panasz a korrupció miatt.

Amszterdamban az lehetett polgár, aki ott született, vagy megvette a polgárjogot 50 f-ért, vagy házasság révén elnyerte. A zsidóknak fizetniük kellett a polgárjogért. A polgárok nem fizettek vámot, az amszterdami bíróság alá tartoztak, és árváikat a városi árvaház gondozta. A város megengedte a fontos foglalkozásúaknak, hogy letelepedjenek, céhtagokká váljanak és dolgozzanak. A városnak jövedelme volt belőlük. Mindenki választható volt, de a választások csalással történtek. Az amszterdami társadalom tehát nem volt teljesen zárt.

Antwerpen közigazgatási rendszere hasonló volt, de itt a magisztrátus, a schepenenbank tagjai kiterjedt politikai, adminisztratív és bíraskodási jogkörrel rendelkeztek. Itt is az előkelő családok kezében volt a hatalom. A magisztrátus nyújtott be javaslatot új schepenenekre és a polgármester személyére, és a spanyol, majd az osztrák helytartó választott a javaslatokból. A magisztrátus eleinte csak két évet tölthetett a hivatalában, az osztrákok ezt 6-7 évre emelték. A schepenenek száma 18 volt. Legalább 25 éveseknek, katolikusoknak kellett lenniük. A katonákat, kézműveseket, céhtagokat kizárták a hivatalokból. A Hétfői Tanács intézte a közigazgatási, társadalmi és gazdasági ügyeket. A polgárórság a polgárok szabadságjogai fölött örködött. Antwerpen magisztrátusa a XVII. században a következő volt: 52 százalék nemes, 28 százalék jogász és 20 százalék bérelő vagy kereskedő. A XVIII. század végén a schepenenek 72 százaléka végzett jogot.

Hamburg. A város kormánya a városi tanácsból (Rat) vagy szenátusból, a polgárok gyűléséből (Bürgerschaft) és egyházi testületekből állt. A szenátusban négy polgármester és huszonnégy szenátor foglalt helyet, sokan jogi

végzettségűek, a többiek kereskedők. A reformáció hatására új kollégiumi testületek alakultak 144 aldiakónussal, 48 diakónussal és 12 öreggel. A szenátus legfelső bíróságként is működött. A szenátus és a Bürgerschaft között állandó volt a hatalmi vetélkedés, amelyet az 1712-es alkotmány rendezett. Csak a vagyonos polgárok szavazhattak. 1800-ban a több mint 100 ezer lakosból 3-4 ezernek volt szavazati joga.

Hamburgban a helyben született gazdag lutheránusok voltak a teljes jogú városi polgárok. A többi keresztény is megkapta a polgárjogokat, de nem volt választható és nem imádkozhatott a nyilvánosság előtt. A napszamosok, kézművesek, kocsmárosok, tengerészek, házalók, inasok honosított polgárokká válhattak. Adóztak, és nem kellett katonáskodniuk. A hamburgiak büszkéek voltak rá, hogy náluk mindenki polgár. Valódi demokráciáról nem beszélhetünk, de az újonnan jöttek is részt vehettek az egyházközségek, céhek, a milícia és jótékony egyesületek működésében. Emellett hivatalokat vásárolhattak. Ezerszámra osztottak pénzért állásokat. Ebben sokan a korrupció táptalaját látták. Ma az a vélekedés, hogy ha ez maga a rendszer, akkor az már nem korrupció. Ezt a rendszert mindenki elfogadta. Hamburgban a főbb hivatalokat önkéntesekkel töltötték be. Az önkéntes kormány biztonságos közéletet jelentett az abszolútizmus zsarnoksága és a tömegek uralmának anarchiája között. A Bürgerschaft 1684-ben leszűkítette a szenátus állásosztó jogkörét, és szabályozta a hivatalok árát. A hóhér például 6000 márkát fizetett az állásáért. A hirdetések kapitányt, munkavezetőt, portást, pénzügyőrt kerestek, azaz minden rétegnek kínáltak lehetőséget. Híres, politikában aktív családok voltak az Anckelmannok, Doormannok, Sievekingek, Klefekers-ek és Rentzels-ek.

A **közélet** igen dinamikus volt a három városban. A praktikumra épült, ezért csak néhány írott munka foglalkozott politikai filozófiával. A legfontosabb *Pieter de la Court Aanwysing der heilsame politike* (1671) című munkája. De la Court másik nagy hatású műve az *Interest van Holland* (1662). Ebben konkrét tanácsokat ad a kormánynak a tennivalók tekintetében. Ezt a szabadkereskedelem bibliájának és a republikanizmus kiáltványának tartották. A republikanizmusról szól *J. G. A. Pocock: The Machiavellian Moment* című munkája is (1975). A vroedschap üléseiről *Hans Bontemantel* leírása, *Joachim van Rendorp* „titkos jelentése” és *Jacob Bicker Raye* naplója tudósít. A hamburgi kormányzatról *Johann Klefeker* 12 kötetes beszámolója és *Ludwig von Hess* írásaiból értesülünk (1712). Hess írását a szenátus elkobozta, mire a lakosság három nap alatt 500 példányt vett belőle. Alapos forrás a hamburgi szenátus működéséről *Henning Lochau* szenátor gyűjteménye 1710–1712-ből.

A korszakban megjelent mintegy 34 ezer pamflet egyik fontos témája az az erkölcsi dilemma volt, hogy a vagyonszerzés és a fényűzés összefér-e a polgári erkölccsel. A XVIII. században alakult ki az a modern nézet, hogy a kereskedés szabad magánvállalkozás, amely a társadalom javát is szolgálja. Ez valósággal „forradalom volt a kereskedelemben”. A luxus egyik vélemény szerint „az erkölcs ellensége” (Jan de Vries), mások szerint egyenesen hatalmas hajtóerő, mely munkára ösztönzi az egyént és értékes az állam számára.

A patriotizmus fogalmát a korabeli emberek a közösség jóléte értelemben használták. Amszterdamban a De Patriot (1712) közjóléti reformprogramot készített. Az 1780-as években a patrióta egyesületek már hatalmat követeltek és távozásra kényszerítették V. Vilmost. A poroszok katonasággal vetettek véget a puccsnak 1787-ben, és Vilmos visszatérhetett. Antwerpenben néhány szabadkőműves páholyon kívül hiába keresnénk hasonló társaságokat. A kereskedelmi és szociális intézkedések Brüsszelsből vagy Bécsből érkeztek.

A közéleti konfliktusok gyakran tettelegességig fajultak. A durvaság általános volt a korban. Lochau gyűjteményéből valók az alábbi esetek. 1663-ban Spreckelsen szenátor tiltakozott az új igazságügyi reformok ellen, majd Peter Lükens polgármesterrel egymásnak estek, széklábakkal verekedtek, lövöldöztek, felgyújtották egymást. Egy kórházi ügykezelőt azzal vádoltak, hogy ellopja a közpénzeket. Ebből az Overbeck-ügyből hat évig tartó pamflet-háború lett. 1697-ben a Hamburg Bank könyvelője ellen az volt a vád, hogy 21 éve lopja a pénzt, hamisítja a könyveket, csal a váltókkal. Temezésén a holttestét „istentelen népek” meggyalázták. Az ilyen egyedi esetek mindennapos részei voltak a politizálásnak.

A kora újkori korrupció meghatározása azért nehéz, mert ez modern kori fogalom. Akkoriban nem volt törvény, amely kimondta volna, hogy a korrupció bűn, és nem volt kritérium, amely elkülönítette volna az ajándékozást a vesztegetéstől.

Politikai élet. Antwerpenben a nézeteltérések a város és a brüsszeli kormány között, illetve a városon belül a hatalmi pozíciók és korrupciós esetek körül zajlottak. 1658-ban a posta jogának magánkézbe adása miatt tört ki lázadás, kétezer lakos elmenekült, és csak a katonaság tudott rendet tenni. 1659-ben a Nagytanács hatáskörének szűkítése miatt tört ki elégedetlenség. A feszültség nem szűnt, mert a pénzügyi téma egyúttal alkotmányossági kérdés is volt. Nevezetes volt egy Pretere nevű ember esete, aki a borforgalmi adóját szedte be – a saját zsebébe. Hasonlóan zsebre dolgozott egy Bronchorst nevű ellenőr és De Wolf, Antwerpen kincstárnoka: hatal-

mas összegekkel károsították meg az államot. Amszterdam – A hatalmi viszonyokat a kormányzó és a stadhouder között levélszerződések rögzítették. Az első ilyen dokumentum 1752-ből maradt fenn. Bár a szerződés elosztotta a jogköröket, az agresszív küzdelmek nem szűntek meg. A szerző számos korrupciós esetet részletez: Cornelis Pietersz Hooft, Henrik Hooft és Cornelis van Vlooswijk, a Bicker-fivérek, a De Graeffs család és Gillis Valckenier ügyeit. A korrupciót tiltó rendelkezések (Placaat, 1650, Placaat Tegens de corruptien 1715) kimondták, hogy a hivatalnokok nem fogadhatnak el semmiféle juttatást. A korrupció mégis terjedt a XVIII. században. A panaszok személyek ellen szóltak, és nem a rendszer ellen. Csak a XVIII. század második felében követeltek a Doelisten- és a patrióta-mozgalmak komoly reformokat. A Doelisten-felkelés a korrupt adószedés miatt tört ki az 1740-es években. Az emberek betörték az adószedők házába, és fosztogattak. Mintegy kétszáz embert agyontapostak, megfojtottak. 1751-ben a sör, majd a bor fogyasztási adóját sikkasztották el az adószedők. A XVIII. század második felében nagy port vert fel a Sautijn és De Georgio-ügy. De Georgio polgármester számos hivatalt eladott, de Nicolaas Sautijn polgármester eltörölte elődje kinevezéseit. Nicolaas aztán belebukott egyik kétes ügyletébe. A másik Sautijn-fivér igazgató volt a Kelet-Indiai Társaságnál. Egy hajóskapitányi állásért teát, muszlint és japán porcelánokat követelt. Aki nem tudott fizetni, azzal Sautijn beszédői kegyetlenül elbántak. Tanulmányos Muys van Holy ügyvéd ügye. Fellépett egy sikkasztó ellen. A magisztrátus Muyst csukatta dologházba.

Hamburg a másik két várossal szemben a maga ura volt. A Német-Római Birodalom ugyanis csak komoly polgári küzdelmek alkalmával avatkozott be. Itt is a szenátus és a polgárság között folyó hatalmi harc és a korrupció volt a legsúlyosabb közéleti probléma. 1410-ben tisztázták a polgárok jogait, intézkedéseket hoztak a hatalom megosztásáról, a pénzügyek felügyeletéről. Ez lett a város alkotmányának alapja.

A Bürgerschaft korrupció gyanújával letartóztatta Meurer polgármestert. Erre a nép felakasztotta Meurer ellenfeleit, Snitgert és Jastramot. Meurer győztesen térhetett vissza, de voltak, akik bűnnek tekintették a két kivégzést. Egy másik botrány 1690-ben August Wygand ügyvéd miatt tört ki. Állítólag hatalmas összeget sikkasztott. Ő viszont a szenátust vádolta, mert a Hamburg Bankból 25 és fél tonna bevétel hiányzott. 1712-ben megszületett Hamburg „örökös, megváltoztathatatlan és visszavonhatatlan alaptörvénye”, a Hauptzeß. 150 évig volt érvényben. Ez a törvény pontosabban meghatározta a jogköröket: a szenátus törvényjavaslata csak a Bürgerschaft beleegyezésével léphetett érvénybe; a Bürgerschaft évente kétszer ülhetett

össze, de csak a szenátus hívására. Bár a küzdelem nem szűnt meg a két fél között, a többség úgy vélte, a hamburgi köztársaság és alkotmány tökéletes és szilárd.

A politikai nyugtalanság 1750 után erőszakos utcai tüntetésekbe torkollt. Az asztalosok, a szabók, a cukorfinomító segédek és a lakatosok lázadtak fel a rossz munkakörülmények és az alacsony bérek miatt. Hamburgban a régi alkotmány helyébe 1860-ban új alkotmányt léptettek. Ez képviselői kormányt hozott létre, és igen korlátozott választójogot hirdetett.

Mary Lindemann szerint az elégedetlenség, lázongás normális része volt a kereskedő köztársaságok politikai életének. Az utcai tüntetéseket leverhették, de az elit belső küzdelmeivel és a korrupcióval nehezen birkóztak meg.

Kereskedők és republikánusok. A három város minden lakosa merkantilista identitást és republikánus eszméket vallott. A lakosság büszke volt rá, hogy nem voltak sem alattvalók, sem katonák, erényeik különböztek az udvaréitól és szabad republikánusként igazságos, átlátható kormányzat alatt éltek. Amszterdam és Hamburg lakói hangsúlyozták, hogy ők polgárok, nem nemesek. Antwerpen magisztrátusában ellenben nagy számban voltak nemesek. Ők inkább pénzügyekből gazdagodtak meg, bár kereskedtek is.

A korabeli társadalom rajzát olyan szerzők írásaiból kapjuk meg, mint Pieter de la Court, August Wygand, vagy Justus van Effen hetilapjából, a Dutch Spectatorból, valamint a hamburgi lapból, a Der Patriotból. Mindannyian a holland republikanizmus és a polgári erények lelkes propagálói voltak, és elítélték a nemeseket és a monarchiák kiszolgálóit. Ez a vélemény sokáig elválasztotta egymástól a két osztályt. Jonathan Dewald állapította meg (1996), hogy idővel a két kiváltságos csoport egyesült, és homogén előkelő osztályt alkotott. A Der Patriot fiktív hőse, Pasiteles a jó polgárt testesítette meg: jó nevelést kapott, vallásos volt, utazásaiból sokat tanult, majd visszatérve Hamburgba kiemelkedő kereskedő volt, és a közjóért dolgozott.

A XVII. században már mindhárom város alkalmazta a „modern üzleti gyakorlat” elemeit: tőzsdei kereskedés, bróker, részvénytársaság, bankügyletek, váltók, biztosítás, spekuláció, írott szerződések, kettőskönyvelés. Korábban a cégek családi kezelésben működtek, a tőkét családi forrás biztosította. Most kialakulóban volt a vállalkozások új típusa. A XVI. században ugyanis a nagy vállalkozások oldalán kisebb cégek is bekapcsolódtak a nemzetközi kereskedésbe. Ezek a vegyes társaságok voltak a részvénytársaságok előfutárai. A hollandok alapították meg az első gyarmati társaságokat a XVII. század elején. Ezekhez részvényesek ezrei csatlakozhattak. Előnye volt, hogy a kocká-

zatot együtt viselték. Egy-egy vállalkozás több ágúvá vált, például a hamburgi Berenberg társaság kereskedelmi bankként működött, parti kereskedelmet folytatott a Levantétól Archangelszkig, biztosításokat kötött, viaszt gyártott, bálnaszőr szállított Grönlandról, és az 1790-es évektől Amerikával is üzletelt. Hasonlóan széleskörű volt a hamburgi John Paris, az antwerpeni Prolis, az amszterdami Hopes és a rendkívül gazdag Trip család üzleti tevékenysége. Pietro Prolisnak a bankja biztosított pénzalapokat a Holland Köztársaságnak, később pedig az osztrák Habsburgoknak.

A legfontosabb a hitel volt pénzügyi, mind erkölcsi értelemben. A hitel megkönnyítette az áru- és a monetáris tranzakciókat nagy távolságokra is. A váltó helyettesítette a készpénz-forgalmat, felgyorsította a hitelnyújtást. A korszakban Jan Phoosen a veszélyre is figyelmeztetett: „Egy kezdő kezében a váltó olyan, mint a majom mancsában a borotva” (129. o.). A váltót igen sokan hamisították. Nevezetes hamisító volt Eduard Tilbourg és Lefmann Samson Hertz. Egy magát gyémántkereskedőnek mondó Pietro Regis nevű ember nagy összegű hamis váltót nyújtott be a De Prado és Fiai cégnek. A cég gyémánttal fizetett, Regis azon nyomban lelépett. 1734-ben Amszterdamban egy Samson Salomons nevű pénzember keveredett gyanúba leszámított váltói miatt. Az ügy kapcsán azonnal fellángolt az antiszemitizmus. Nagystílusú szélhámos volt Amszterdamban Theodore van Perre; hamis kötelezvény-aláírásokkal óriási összegeket sikkasztott el. Felakasztották.

A XVII. század újdonsága a tőzsdei kereskedés volt. Amszterdam a Kelet-Indiai Társasággal a tőzsdei kereskedés központja lett. Antwerpenben 1722-ben egy Keleti Társaság és 1775-ben egy Ázsiai Társaság létesült. Ezek szűkebb keretek között működtek. Hamburg soha nem alapított társaságot, de üzletemberei nagy számban vettek részt más városok társaságaiban. A Holland Kelet-Indiai Társaság részvényeiből az elején bárki vásárolhatott. 1608-ban egy nagy tőzsdei csalás következtében a társaság részvényeinek ára hirtelen 130 százalékot esett. Ilyen csődök egyre gyakrabban fordultak elő, a következő krach 1621-ben történt. A tőzsdei kereskedés 1650 után fellendült. 1612-ben már 300 bróker kereskedett a tőzsdén. Nicolaas Muys ügyvéd harcias pamfletekben fordult a tőzsdei műveletek ellen, az alkuszok, különösen a szefárd zsidók, hazaárulók, paraziták – vélte. Muyst röpirataiért börtönbe zárták, ott halt meg. Mások hasznosnak tartották a tőzsdei kereskedést. Nehéz volt meghúzni a határt a még megengedhető ügyeskedés és a szélhámosság között. A spekuláció üzleti realitás volt, és morális dilemmává vált. Ezt ábrázolták az írók a Buddenbrook-házban és a Tartuffe-ben.

A papírokkal elkövetett spekuláció egyik ismert példája az angol Dél-tengeri Társaság ügye (1711–1720), a másik az ír John Law rendszere volt (1720). Law-t spekulánsnak, szélhámosnak tartották. Csak a közelmúltban kezdték elméleti gazdasági szakembernek tekinteni, aki kidolgozta a reális váltódoktrínát és az értékhiány elméletet. Law alapított egy nemzeti bankot, és a hitel biztosítására papírpénzt bocsátott ki. Fedezetül megalapította a Mississippi Companyt, és az amerikai folyó völgyében építkezésbe (New Orleans) kezdett. A Mississippi-részvények bevételeivel Franciaország adósságán akart könnyíteni. Orléans-i Fülöp régens pártolta Law tervét. A részvényeket eleinte kapkodták, de a hatalmas papírpénz-mennyiségre alapult pénzügyi építmény hirtelen összeomlott, óriási zűrzavart okozva. Law női ruhában menekült, végül Londonban halt meg. A banksód hatása meszszire elért.

Antwerpenben 1722-ben megalapították az Ostend Companyt. Ez főleg borssal kereskedett nagy haszonnal. A társaság eleinte virágzott, majd 1730-ban VI. Károly megtiltotta a kereskedést Kelet-Indiával. Nagy összeomlás lett belőle. Hamburgban nem voltak társaságok, itt inkább hajózási biztosítási ügyekben, vagy a prémium-kereskedelemben történtek csalások. A szerződések szerint pontos áruszállításért prémium járt. A szerződések azonban gyakran pontatlanok voltak, ezért a szenátus betiltotta a prémium-kereskedelmet.

Az igazán komoly baj a bankok bedőlése volt. Az angol szó, a bankruptcy az ókori Róma bancus (piaci asztal, pult) és a ruptus (összetör) szavakból ered, ugyanis ha valaki nem tudott fizetni, összetörték az asztalát. Ma már nem törnek bútort, de az adós neve feketelistára kerül. Fizetéseképtelenség tűz, vihar, jégeső, hajószerencsétlenség miatt is bekövetkezhetett, de becsutelen szándékból is. Az előző eset a polgári, az utóbbi a büntetőjog alá tartozott. Nem mindig volt könnyű elkülöníteni a két esetet egymástól.

A csődöt a fejlődés velejárójának tekintették, mert látták, hogy az óriás cégek is csődbe jutnak. Közben erősödött a felismerés, hogy nem feltétlenül személyi erkölcstelenség, vagy a véletlen okozza a gazdasági hajótöréseket, hanem maga a gazdaság struktúrája bizonytalan és álnok. Ez a megállapítás bizonyos fokig felmentette az egyént a felelősség alól. A XVIII. század folyamán már annyi volt a csőd, hogy a bíróságok nem győzték tárgyalni. Ezért a Holland Köztársaságban 1659-ben, Antwerpenben 1687-ben szabályozták a pénzügyi eljárásokat. Kimondták: ha az adós nem fizet, el kell kobozni a vagyonát, az értékeket fel kell leltározni, és nyilvános árverésre kell bocsátani. Az adós nem hagyhatja el a várost, és a hitelező nem nyújthat be hamis igényt.

A hamburgi csődrendeletet többször módosították. 1766–1776 között 535 csődöt jelentettek be, és 54 üzletház ment tönkre. A hitelezők kintlévősége több mint 100 ezer márkára rúgott. Bizonyos, hogy gazdasági és politikai tényezők mellett üzleti praktikák és a váltók használata is okolható a bukásokban. A kor elemzői (Van Effen, Dr. Johnson, Pieter de la Court és a Der Patriot) számos bankcsődöt írtak le részletesen. A korszak drámaírói (Pieter Langendijk, Johann Jakob Dusch) szellemesen kigúnyolták a szélhámosokat. Fontos közgazdasági elemzések voltak a korban Johann Georg Büsch írásai. Robert Beachy megállapította (2004), hogy a XVIII. század elején a premodern moralitás átadta a helyét a modern erkölcsi felfogásnak, amely elfogadta a hitel szerepét. A kereskedők megszokták az új üzletmenetet (kereskedelmi váltók, leszámítolás, spekuláció). Vége volt az ancien régime-nek. Már nem okozott erkölcsi aggályt a fogyasztás, luxus, profit, kockázat és a vállalkozás.

Csalók, álnemesek, gazemberek. Csalók mindenütt voltak, nemcsak a kereskedő köztársaságokban. Róluk beszél Casanova az Emlékirataiban. Casanova maga is kalandor volt, mint Louis de la Pivadiere, D'Eon lovag, Cagliostro grófja, és John Law is. Hasonló alakok voltak Albánia álfjedelme vagy Theodor von Neuhoff báró, Korzika álkirálya. A híres imposztorok mellett ezerszámra felbukkanó kisebb csalók szintén komoly károkat okoztak.

Talán a leggyakrabban elkövetett csalás volt, hogy a szélhámosok nemesnek tették magukat. A csalók félelmet keltettek a polgároknak, eltulajdonították a pénzüket, kártyázásba, párbajba hajszolták a fiaikat, elcsábították a lányukat. *Thomas Bock* szatírjában, *A nevetséges alkuban (1707)* egy pékinas hamburgi kereskedőnek öltözve akarja elnyerni egy eminens doktor lányának a kezét. A trükk azonban a másik fél részéről is trükk, a csalók egymást akarták átverni. Csalások előfordultak a zsidó lakosság között is, ezért rájuk ragasztották, hogy uzorások.

Igen érdekes Stiépan Annibale „karrierje”. Az albán kisnemes 1772-ben Amszterdamban Albánia fejedelme néven mutatkozott be Chomel és Jordan bankároknak. Óriási összegeket vett fel a bankból egy neves főúr (meghamisított) aláírására, illetve egy majdan befutó, görög borral teli hajóra. Amikor kiderült, hogy a váltók hamisak, Nápolyba menekült, és Velence ottani képviselőjét, Signor Cavallit csapta be, kifizette vele az adósságait. Közben kiderült, hogy a bort szállító hajó nem létezik. Annibale menekült, végül 1786-ban Amszterdamban tartóztatták le, ahol a börtönben öngyilkos lett. 35 éves volt. A könnyedség, amivel Annibale mindenkit becsapott, megdöbbentő. Talán azért volt sikere, mert a rendőrség nem tudta azonosítani az

embereket. Az imposztor odébbállt, és a nagyvárosokban elrejtőzött. A váltókkal jól lehetett csalni. A svindlerék ügyessége néha nevetést, gyakrabban megvetést, sajnálkozást vált ki az emberekből.

Az ügyeskedés a nagy vállalkozásokra is bajt hozott. Ünnepezt kereskedő klán volt a Trip család Amszterdamban. Elias Trip egyik alapítója volt a Kelet-Indiai Társaságnak, rezet, salétromot, fegyvert szállított. Üzletelt a tőzsdén is, de belekeveredett szellelbélelt üzletekbe, és nagy bukás lett a vége. Antwerpen kiemelkedő figurája Charles Proli volt. Cukorfinomítással, gyapottal, ingatlanokkal és gyarmati kereskedelemmel foglalkozott, bankára volt számos kormányznak. Kaunitz grófnak 400 000 f kölcsönt adott 1776-ban. Végül egy szélhámós révén bekapcsolódott az Ázsiai Társaságba, és 1785-ben azzal együtt bukott. Ekkor sokan sokat vesztek, például II. József császár 50 000 dukátot. Hasonlóan emlékezetes volt a három amszterdami bank, a Clifford és Fiai, a Ter Borch és a De Neufvilles bankok krachja 1763-ban. A hétéves háború végén Európában nem volt hitel, tőke és készpénz. A porosz gazdaságban bíztak sokan, de azt is infláció sújtotta. Ennek csak Hamburgban 54 bankház esett áldozatul. A De Neufvilles-bank spekulációkkal, korlátlan váltó-leszámítólással dolgozott, és százával rántott magával híres bankházakat. Bukásához az is hozzájárult, hogy az amszterdami régensek nem adták meg a kért 1,5 millió f tőkét az Ázsiai Társaság megalapításához.

1773-ban megismétlődtek a csődök. A kérdés az volt, szigorúbban kellene szabályozni az üzleti gyakorlatot, vagy éppen ellenkezőleg. Az elemzők ugyanazokat a hibákat rótták fel: gyors meggazdagodásra törekvés, gyanús ügykezelés, váltó, spekuláció. Azt gondolták, a banksőd valamiféle járvány. Mások úgy látták, hogy felhalmozódott kockázat van a rendszerben, nem számít, hogy egy egyén hogyan próbál megállni a lábán. A nagy vállalatok már az új üzleti módszerekkel kezelték a három C-t: capital, credit és connections (tőke, hitel és kapcsolatok). A prekapitalizmusról a kapitalista rendszerre való áttérés korszaka volt ez, bár a szerencse forgandóságában még hittek az emberek. A kereskedők egyénenként lehettek sikeresek, erre példa De Pret nagykereskedő és a kisebb Le Grelles cég, vagy egy alacsonyról jött tehetséges ember, mint Schimmelman uszálykormányos, aki a dán korona pénzügyi tanácsadója és Dánia leggazdagabb embere lett. A pénzügyi és kereskedői piramis csúcán a Hope család állt. Tőzsdei értékpapírokkal, spekulációval foglalkoztak. Emellett aktívan kereskedtek, és hatalmas gazdagságra tettek szert. 1762-ben a vagyonuk 47 millió gulden volt. Az 1763-as és 1773-as összeomlás érintette a Hope and Co-t, de nem tette tönkre. Hanyatlása lassú volt, az 1990-es években olvadt be az ASBN-AMRO bankóriásba.

Szerzőnk korabeli naplókat is ismertet, így John Parish-nak a feljegyzéseit (1740–1829). Ez a bankár jéghideg nyugalommal vett fel pénzt hitelező cápáktól. Óriási veszteségei voltak, de nem bukott el. Egy másik fontos ügy Johannes de Wolfnak, Antwerpen fő csőd gondnokának esete. 1789-ben azal vádolták meg, hogy 142 000 forintot sikkasztott a város pénztárából.

Összefoglalás. A három kereskedő köztársaságban a kereskedők a politika tartóoszlopainak, a köztársasági erények megtestesítőinek számítottak. Mindhárom város képes volt alkalmazkodni az üzleti és a politikai élet változásaihoz. Amszterdam, a világ kereskedelmi központja, 1700-ra elvesztette ezt a szerepét, kereskedői bankárok vagy járadékból élők lettek, de hatalmas tőketartalékaik voltak, és bankközpontként továbbra is nagy volt a befolyása. Hamburgban az aktív kereskedőből bankkárrá válás lassúbb folyamat volt, és itt nem alakult ki a régensekhez hasonló hivatásos kormányzói réteg. Hamburg Észak-Európa új kereskedelmi központja lett. Antwerpen fejlődési útja a kettő keveréke volt, de mivel nem volt közvetlen kapcsolata a tengerrel, gazdasági központ szerepe csökkent. Széles körű pénzügyi kapcsolatait azonban megtartotta. Antwerpennek előbb a spanyol, majd az osztrák centralizációs törekvéseknek kellett ellenállnia, de belső ügyeiben önálló maradt. Amszterdamnak időnként a holland polgármesterekkel kellett megküzdenie, Hamburg pedig a Német-Római Birodalommal és Dániával szemben őrizte sikerrel a szuverenitását.

A kereskedő köztársaságokban nem a vagyonszerzés és a fényűzés volt a legkárosabb a polgári erkölcsre nézve, mint azt J. G. A. Pocock gondolta, hanem a spekuláció. Csalás, tettetés polgároknál, nemeseknél egyaránt előfordult. A polgárok mégis azt állították, a tisztább erkölcs különbözteti meg a kereskedő köztársaságokat a monarchiáktól. Mivel összeköttetésben álltak egymással, a világ gazdaság bármilyen zavara azonnal hatással volt mindhármukra. Sokat vitatkoztak a korszakban az új, kockázatos módszerekről, a hitelről, a váltóról, a tőzsdei kereskedésről, a bankcsődről. Aztán megsejtették, hogy a bukásoknak strukturális oka lehet, de az erkölcsi szempont mellett kitartottak.

A politikai döntéshozatal egyéni volt, előre nem terveztek. A három várost a kortársak baráti hármának látták. Más kereskedő városok közül a leginkább Frankfurt, Nürnberg és Lipcse hasonlítottak kereskedelmi hagyományaik tekintetében a három városhoz. A XVIII. században azután csökkent a jelentőségük, egyedül Hamburg lépett át a XIX. századba eredeti kereskedővárosként. Amszterdam pénzügyi hatalma lehanyatlott az 1790-es évekre, majd egyesült a Napóleon után létrehozott új Németalföldi Királysággal. Antwerpen ugyanennek a királyságnak volt a része 1830-ig.

Ez a város szerencséjére a kereskedésről átváltott kézműipari termelésre, és az ipari forradalomban megerősödött.

A kötet végén bőszéges bibliográfia (a 319–346. old.) és tárgymutató található.

A nagyon alapos feldolgozás részletes képet nyújt a három kereskedőváros életéről. Az hogy az olvasóban némi hiányérzetet, hogy a szerző nem utal a Hanza-városok szövetségére, nem tudjuk meg, továbbéltek-e e szövetség elvei, gyakorlata. Használták-e ezek a városok egymás külföldi raktárait például? Emellett számtalan csőd, leleplezett csaló esetével ismerkedhetünk meg, ám az ügyek gyakran befejezetlenek maradnak, nem derül ki, mi lett a sorsuk, büntetésük.

Mary Lindemann: *The Merchant Republics, Amsterdam, Antwerp and Hamburg, 1648–1790*. (A kereskedő köztársaságok – Amszterdam, Antwerpen és Hamburg, 1648–1790) Cambridge University Press, Cambridge, 2015. 356 o. ISBN 978-1-107-42629-0

Fodor Mihályné

Ércbe vert történelem – Mária Terézia az érmészetben

Mária Terézia magyar és cseh király, osztrák főhercegnő (1740–1780) születésének 300. évfordulójáról birodalma egykori tartományainak utódállamaiban különböző intenzitással emlékeztek meg. A számtalan ünnepség, kiállítás, konferencia, kiadvány színes kavalkádjában a legnagyobb részese-dést értelemszerűen Ausztria érte el, hiszen az osztrák emlékezetpolitikában az uralkodónő mindmáig meghatározó szerepet játszik. Sajnálatos, hogy a magyar hozzájárulás a 300. évfordulóhoz igen csekélynek mondható.¹

Az érem évezredek óta az uralkodói reprezentáció egyik legkedveltebb eszköze. A hatalom közvetlen befolyása alatt álló tömegmédiaként az emlékérmek „üzenete” hamar elterjedt, hiszen például koronázások, látogatások, jeles események alkalmából emlékül vagy kitüntetés módjára osztogatták a jelenlévőknek. Ennek legfőbb oka, hogy hűen fejezték ki a megrendelő politikai érdekeit, jelenítették meg uralkodói ideáljait.² Ezt ép-

1 Magyarországon önálló numizmatikai kiadvány sem jelent meg az évfordulóra. Hiányérzetünket némileg enyhítheti, hogy elkészült az újkori koronázási emlékérmek katalógusa, amelyben Mária Terézia egyes emlékérmei is szerepelnek: Soltész Ferenc Gábor – Tóth Csaba – Pálffy Géza: CORONATIO HUNGARICA IN NUMMIS. A magyar uralkodók koronázási érmei és zsetonjai (1508–1916). MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet – Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 2016. A régebbi magyar nyelvű szakirodalom: Huszár Lajos: A régi magyar emlékérmek katalógusa a legrégebbi időktől 1850-ig. I. Történeti érmek. 5. Újkor (1740–1849). Magyar Éremgyűjtők Egyesülete, Budapest, 1981. (A továbbiakban erre a műre hivatkozunk majd az egyes magyar vonatkozású emlékérmek kapcsán: Huszár 1981.)

2 A bécsi Kunsthistorisches Museumban (KHM) a császári ház emlékérmivel kapcsolatban komoly tudományos feltáró munka folyik. Nemrégiben jelent meg a témában a vonatkozó numizmatikai gyűjtemény igényesen illusztrált katalógusa: Winter, Heinz: Glanz des Hauses Habsburg. Die habsburgische Medaille im Münzkabinett des Kunsthistorischen Museums. Mit einem Beitrag von Karl Schütz. (Sammlungskataloge des Kunsthistorischen Museums Band 5. / Münzkabinett. Kataloge der Medaillensammlung Band 1.) Kunsthistorisches Museum, Wien, 2009. Itt mindenképpen illendő továbbá megemlíteni Karl Schulz (1951–2000) nevét, aki haláláig a KHM Münzkabinett munkatársa volt. A témában közölt számtalan publikációja közül most csak egyre szeretnénk felhívni a figyelmet: Schulz, Karl: Künstler, Graveure, Medailleure. In: Geld. 800 Jahre Münzstätte Wien. Eine Ausstellung des Kunsthistorischen Museums Wien, des Kunstforums Bank Austria und der Münze Österreich. Herausgegeben von Wolfgang Häusler. Kunstforum Bank Austria, Wien, 1994. 215–233.

pen Mária Terézia számára így fogalmazta meg Wenzel Anton von Kaunitz-Rietberg (1711–1794) kancellár az egyik előterjesztésében: „*A plasztikai alkotások közül az éremművészet a legfontosabb: eredeti képmása mellett az uralkodó ünnepi eseményeinek, figyelemreméltó tetteinek és rendelkezéseinek emlékét is az utókorra kell hagyományoznia.*” Érthető, hogy az ércebe vert történelem (*histoire métallique*) politikai kommunikációs lehetőségeit a korszakban gyakran szorongatott helyzetű bécsi udvar a legteljesebb módon használta ki.³

Mária Terézia érmészetének legkiemelkedőbb gyűjteményét a bécsi Kunsthistorisches Museum Éremtára (*Münzkabinett*) őrzi, és ez nem kis részben az uralkodónő férje, Lotharingiai Ferenc császár (1745–1765) gyűjtőszrenvedélyének köszönhető. Ennek fényében érthető, ha az Éremtár „A Mária Terézia uralkodói reprezentációja. Politikai és vizuális kommunikáció a 18. században” című kutatás keretében külön időszaki kiállítással⁴ és azt kísérő, a legújabb kutatási eredményekre építő, színvonalas, igényesen illusztrált tanulmánykötettel tisztelgett a Habsburg főhercegnő – és számunkra különösen is lényegesen: Magyarország királya – előtt. Az alábbiakban ennek a kiadványnak a rövid, de elemző-értékelő bemutatására vállalkozunk.

Ércebe vert családtörténet

Az Éremtár munkatársa, *Heinz Winter* tanulmánya az érmek tükrében mutatja be Mária Teréziát és családtagjait (*Maria Theresia und ihre Familie im Spiegel der Medaille*). Már rögtön az első, a kis hercegnő születésére, valószínűleg a bécsi pénzverdében vert érem pár latin feliratával (RENASCENS SPES ORBIS) finoman jelezte: vélhetően erre a leányra (az édesapja, a császár naplójában „*maria teresia walpurgis amalia christina*”-nak nevezett csecsemőre) vár majd a birodalom trónja. 1736-os házasságkötése a szülőföldjéről lemondani kényszerült, majd a Toszkán Nagyhercegséggel vigasztalódó Lotharingiai Ferencsel, újabb alkalmat adott érmek kibocsátá-

3 A császári gyűjtemények felügyelője, Carl Gustav Heraeus (1671–1725) már 1711-ben javaslatot tett Francia mintára egy „*Historia metallica seu numismatica Serenissimae Familiae Austriacae*” kiadására: Hassmann, Elisabeth – Winter, Heinz: Numophylacium Imperatoris. Das Wiener Münzkabinett im 18. Jahrhundert. (Schriften des Kunsthistorischen Museums Band 14.) Kunsthistorisches Museum – Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 2016. 30.

4 Kunsthistorisches Museum – Bécs – Mária Terézia medáljai kiállítás. MONETARIUM, 2017. április 17. (http://monetarium.blog.hu/2017/04/10/kunsthistorisches_museum_becs_maria_terezia_medaljai_kiallitas, letöltés ideje: 2018. január 31.)

sára: firenzei bevonulásukat vagy a Nagy-Britanniával fennálló szövetségüket emlékérmek örökítették meg. A házasságkötés hatására Lotharingiában is készült egy sorozat, amelynek egyik verőtövével később Bécsbe vitték, ahol kiegészítették. Maga az esküvői szertartás is remek alkalom volt emlékérmek osztogatására: ezért készült a bécsi pénzverdében az előlapon az ifjú pár mellképét, a hátlapon pedig a vallás allegorikus alakját megjelenítő, VOTORUM TANDEM COMPOTES köriratú érem, amely egyértelműen az immáron Habsburg-Lotharingiai Ház (dinasztikus) vágyainak beteljesedésére utal. Néhány évvel később VI. Károly császár (1711–1740) fiúörökös nélkül halt meg, és ezzel fiágon kihalt a Habsburgok osztrák ága. Az örökös tartományok uralkodójává előlépett, majd magyar és cseh királlyá koronázott Mária Terézia hosszas örökösödési háborúba bonyolódott. Ezek sorsfordító eseményei az érmészetben is nyomon követhetők. Így különösen fontos kiemelni az 1757-es kolíni győzelmet megörökítő, Anton Franz Wideman (1724–1792) által tervezett, bécsi pénzverdében kivitelezett érmet, amelynek előlapján az uralkodópár, hátlapján a poroszokat legyőző osztrák monarchia génusza látható BORVSSIS DEVICTIS körirattal. 1764-ben római királlyá koronázták Mária Terézia fiát, II. Józsefet (császár: 1765–1790). Az alkalomra a bécsi pénzverde Johann Martin Krafft (1738–1781) tervei alapján egy kiemelkedő színvonalú, ikonográfiai szempontból is különleges emlékérmeket bocsátott ki, amelynek előlapján a megkoronázott József, egyértelműen Istentől származtatott hatalmára utaló körirattal (DOMINE SALVUM FAC REGEM PS XIX V 10), hátlapján pedig a koronázás szertartása látható. A következő évben, Lipót herceg és Mária Ludovika spanyol Bourbon hercegnő innsbrucki házasságkötése után elhunyt a császár, Lotharingiai Ferenc. Anton Franz Widemannak így nemcsak a házasságkötésre, hanem a halálesetre is emlékérmeket kellett terveznie. Mindkettőt a bécsi pénzverdében verték, előbbi, amely a császári pár és a házasulandók innsbrucki bevonulásának állít emléket, a korszak talán legszebb Habsburg-emlékérmé. Utóbbi pedig körirata szerint a legjobb fejedelemnek, a haza atyjának állít emléket (AETERNITATI AVG PRINCIPIS OPTIMI PATRIS PAT). Itt kell megemlítenünk azt is, hogy készült az esküvőre egy vegyes érem is, amelynek előlapját a már többször említett Wideman, hátlapját pedig August Ulrich Redeslob (1732–1785) tervezte.

Ha Mária Terézia érmeit szeretnénk jellemezni, a legelső megállapításunk technológiai jellegű: zömmel vert érmekről van ugyanis szó, az öntött érmek ekkor már sokkal kisebb jelentőséggel bírtak. A másik fontos megfigyelés, hogy gyakori a vegyes érme, egyes hátlapok különféle előlapokkal jelennek meg. Természetesen nagy a változatosság az egyes típusok

kivitelezésében az anyagot (arany, ezüst, színesfémek) és a méretet tekintve is, ez pedig arra utal, hogy az üzenetet (narratívát) minél szélesebb körben akarták elterjeszteni. A legtöbb hivatalos emlékérem a bécsi pénzverdében készült, más verdék, így Körmöcbánya, csak kevésbé képviseltetik magukat, bár az utóbbi pénzverdében készült a művészi kivitelezését tekintve szintén elsőrangúnak mondható, Franz Ignaz Wurschbauer (?–1767) által tervezett, a császári pár tízéves uralkodási évfordulójára vert emlékérem.⁵ Emellett az osztrák Németalföld érmészeti hagyományai is továbbéltek, elsősorban a brüsszeli pénzverdében vert emlékérmeknek köszönhetően. Tematikus szempontból Mária Terézia emlékéremeinek jelentős része koronázásokhoz, uralkodói látogatásokhoz, az alattvalók hódolatnyilvánításához csatlakozik, de az 1748 után megkezdett államreform hatására kedvelt érmészeti témává váltak a kormányzás, az iskolaügy, a pénzügyek, a hadseregszervezés, az igazságszolgáltatás, az egészségügy és a bányászat aktuális és az érmeken allegorikus formában megjeleníthető kérdései. Természetesen kiemelt témát jelentettek a császári család meghatározó életeseményei is: így 1736-tól kezdve az egyes családtagok kapcsán a születés, az esküvő és a halál visszatérő témaként jelenik meg a családi érmészetben, akár hivatalos, akár magán kiadású érmekről legyen szó. Az impozáns sort Mária Terézia halálózási érme zárja, amelyet Christian Vinazer (1747–1782) (előlap) és Johann Nepomuk Würth (1750–1811) (hátlap) tervezett. Az érem az uralkodónő örök emlékét kívánja szolgálni, ahogy a hátlapi éremkép (antik templomban, két alak által közrefogott urna) körüli körirat is megfogalmazza: AETERNITAS AVGVSTAE.

Sabine Hertel tanulmányában Mária Terézia portréinak hitelességét vizsgálta (*Zwischen Authentizität und Ideal. Zum „Wahrhaftigkeitsanspruch“ des maria-theresianischen Porträts*). Amikor Mária Terézia 1740-ben az örökös tartományok uralkodója lett, egy uralkodónő ábrázolásához Ausztriában hiányoztak a szükséges művészi előképek. Ez arra kényszerítette a bécsi udvart, hogy új stratégiát fogalmazzon meg. A törvényes trónutódlás megjelenítésére jó alkalom volt az alsó-ausztriai rendek hódolata és a magyar koronázás, már csak a szükséges ikonográfiai programot kellett megfogalmazni. Mária Teréziát uralkodói jelvényekkel ábrázolták, a IUSTITIA ET CLEMENTIA jelíget pedig két allegorikus nőalak kísérte. Az uralkodónő képe iránti érdeklődést nemcsak az alattvalók érdeklődése kényszerítette ki, hanem a legitimációs igény is: hivatalnokai a nevében jártak el, képmása a városházak és más hivatalok falain (és ezáltal egyfajta jelenléte) legitímálta az ügymenetet. Mindez különösen is igaz a pénzérmékre. Az 1750-es

5 Huszár 1981. Nr. 827–829.

pénzreformot követően kereskedelmi pénzként közkedvelté vált Mária Terézia-tallérok első verőtöveivhez az uralkodónő ábrázolását nem kisebb főpénzverdei vésnők, mint Matthäus Donner (1704–1756) készítette el. Ez a mellkép maradt használatos egészen 1765-ig, Lotharingiai Ferenc haláláig. Donner profilképe egyébként számtalan érem számára szolgált példaképül. Férje elvesztése után Mária Terézia csak özvegyi ruhában engedte ábrázolni magát, ilyen utasítást kapott a bécsi főpénzverde is. Az új éremportrét végül Karl Kollonitsch (1730–1804) festő tervezte, ezt követően minden örökös tartományban ezt kellett használni.

A korszakban egy főrangú asszonyt élete során rendszerint négy életállapotban jelenítettek meg: gyermekként, majd fiatal hölgyként, aztán feleségként és anyaként, végül özvegyként. Mária Terézia esetében ehhez egy ötödik is társult: a trónra lépés alkalmá. Még VI. Károly halála előtt a fiatal hercegnőről készült egy emlékérem Philipp Christoph von Becker (1676–1743) tervei alapján, amelyen a magyar és cseh király trónörököséként vékonyabb, fiatal lányként látható. Az 1740 utáni érmészetben már kicsit kikerekedő, életerős fiatalasszonyt láthatunk, például Anton Franz Wideman 1745-ös bécsi érmén is. Érdekes módon ruházata a különböző ábrázolásokon módosult, de arcvonásai 25 éven keresztül változatlanul jelentek meg. 1765 után viszont Mária Terézia mindig özvegyi fátyolban látható, ám a vésnőkök továbbra is hangsúlyozottan jelenítették meg uralkodói képességeit.

Werner Telesko Mária Terézia ikonográfiáját mutatja be az emlékérmek segítségével (*Aeternitas Augustae. Zur Ikonografie Maria Theresias*). A propagandisztikus eszközök között az érmek kiemelt szerepet játszottak az uralkodónő esetében is, bár érdemes más művészeti ágakat is vizsgálni, egészen a korabeli szövegekig (például prédikációkig) bezárólag. Az érmészet tekintetében legfontosabb forrásunk Mária Anna főhercegnő (1738–1789) 1782-ben, Bécsben megjelent, német és francia nyelvű tanulmánya (*Schau- und Denkmünzen, welche unter der glorwürdigen Regierung der Kaiserinn Königin Maria Theresia gepräget worden sind...*), amelyben képekkel és szövegekkel kommentálja az uralkodó életének fontosabb emlékérmekkel dokumentált eseményeit. Érezhető a francia hatás, a példaképnek tekintett „Napkirály” reprezentációjának másolása. Ennek talán legszebb példája a Mária Terézia magyar királlyá koronázásának emléket állító, Andreas Vestner (1707–1754) által tervezett, Nürnbergben készített emlékérem, amelynek hátlapján a koronázási dombra fellovágó királynő látható, amint kardjával a négy égtáj felé suhint, és aki a körirat szerint NEC PRISCIS

REGIBVS IMPAR azaz hasonló elődeihez (tehát legitim király),⁶ Ebben a szövegben nem nehéz felismerni a XIV. Lajos jelmondatának (NEC PLURIBUS IMPAR) hatását, és így ez egyértelmű politikai üzenet volt az ekkor még Poroszországot támogató Franciaország felé. Ezt a vonalat folytatja a cseh koronázás alkalmából készült, ismeretlen mester által tervezett emlékérem is, amelynek hátlapján a frissen megkoronázott uralkodónó trónon ülve látható, és a körirat határozottan legitimációs célzatú: HIER WAR LAENGST BEYGELEGT WAS SIE AUS ERBRECHT TRAEGT. Ikonográfiai kihívás volt az egyébként férfias vonásokkal felruházott („fiúsított”) hercegnő nőiességével kapcsolatos megfelelő narratíva megtalálása is: erre már trónra léptekor Pallas Athéné alakját alkalmazták, jelezve, hogy az istennő a háború és a béke között vívódik. Legalábbis ezt látjuk például egy Genfben, 1745-ben, Jean Dassier (1676–1763) tervei szerint vert Mária Terézia-érem hátlapján; a Pallas Athéné körül olvasható devise egyértelműen fogalmaz: ET MENTE ET ARMIS. Az antikvitás iránti vonzalom érthető, hiszen a Német-Római Császárság az ókori Róma örökösének tekintette magát. Mária Terézia esetében ez igazán hangsúlyosan már említett halálozási érmén jelenik meg: az előlapon az elhunyt uralkodónó profilképét láthatjuk (özvegyi fátyollal), hátlapon pedig egy római templomépületben, egy államférfi és egy katona között az elhunyt urnáját, akinek örökkévalóságára a körirat egyértelműen utal: AETERNITAS AVGVSTAE. Ez az érem világosan kijelöli Mária Terézia helyét a későbbi, mindmáig továbbélő ikonográfiában.

Isten kegyelméből

Stefanie Linsboth tanulmányában azt elemzi, hogyan jelenik meg Mária Terézia az érmészetben, mint Isten kegyelméből származó hatalommal felruházott uralkodónó (*Maria Theresia. Herrscherin von Gottes Gnaden*). Ismeretes, hogy a császári házban a XVII. századtól meghatározó uralkodói erénynek tartották a vallásosságot: az Oltáriszentség, a kereszt, Szűz Mária és a szentek tiszteletét. Ez a *pietas Austriaca* jellemezte Mária Teréziát, aki uralkodása oszlopaiként tartotta számon a hitet és a jámborságot. Esméi határozottan köszönnék vissza például az 1743-as prágai koronázása alkalmából vert érmeken: egyrészt utalnak arra, hogy a várost csak nem sokkal korábban sikerült visszafoglalni az osztrák örökösödési háború során a bajoroktól (HACTENVIS IMPVGNATA), másrészt pedig arra, hogy Mária Terézia legitim uralma Istentől ered (pl. A DEO DESTINATA).

⁶ Huszár 1981. Nr. 801–802.

Ez a vallásos meggyőződés nemcsak a koronázási, hanem a születési érdemen is megjelenik. Az uralkodónó tizenhat gyermek, főhercegnők és főhercegek világra hozatalával bizonyította ország-világ előtt termékenységét, dinasztialapítási képességét. Nem véletlen, hogy a Lipót főherceg születése alkalmából (1747) Johann Leonhard Oexlein (1715–1787) által tervezett, Nürnbergben vert emlékérem Mária Teréziát egyenesen főhercegek szülőjének, az istenek és az emberek örömének nevezi (ARCHIDVCVM GENETRIX DIVVMQVE HOMINVMQVE VOLVPTAS). A születési érdem ikonográfiai programja egyértelműen fejezi ki, hogy a sok gyermek születése az isteni elégedettséget, Mária Terézia uralkodásának isteni megerősítését testesíti meg.

Mária Terézia szintén isteni közbeavatkozást látott egy-egy békekötésben, vagy betegségéből történt kigyógyulásában. Előbbire jó példa a drezdai béke (1745) alkalmából Andreas Vestner (1707–1754) tervei alapján, Nürnbergben vert emlékérem (hátlapi felirata szerint: A DOMINO FACTVM EST ISTVD), utóbbira pedig a himlőből történt felgyógyulása (1767) után Bécsben kibocsátott, Anton Franz Wideman tervezte érem, amelyen az uralkodónó Istennek hálálkodik (DEO CONSERVATORI AVGVSTAE).

Magyar koronázását követően Nagyszébenben fogadta az erdélyi rendek hódolatát. Ebből az alkalomból Josef Wellisch (1718–1761) tervezett érmet, amelyet aranyból és ezüstből is kivertek, a verési hely azonosítása azonban mindeddig nem sikerült. Ikonográfiai szempontból különösen is érdekes az emlékérem hátlapja, amelyen egyaránt megjelenik az apostoli kettős kereszt, Szűz Mária, Magyarország védasszonya (ahogy az éremképet keresztező felirat fogalmaz: SUB CRUCE IAM GEMINA GEMINA EST PATRONA MARIA), előtte pedig térden állva Mária Terézia hódol, miközben koronáját egy oltárra helyezte. Az ikonográfiában járatos magyar olvasó számára ezek a motívumok persze egyértelműek, és összességükben a magyar király uralmának isteni eredetét fejezik ki, illetve erősítik meg.

Mária Terézia számára egy templomépítés, -felújítás, -szentelés is jó alkalom volt arra, hogy – emlékérmek kibocsátásával – hangsúlyozza Istentől eredeztetett hatalmát. Magyar viszonylatban jó példa erre az esztergomi Szent István Plébániatemplom alapkö-letétele alkalmából kibocsátott, Anton Franz Wideman által tervezett, Bécsben vert emlékérem, amelynek hátlapi felirata arra utal, hogy templom a nép áhíthatára és az uralkodónó kegyességéből épül (UT DEVOTIONUM POPULORUM PROMOVERET AC PIETATI SVAE SATISFACERET).⁷

⁷ Huszár 1981. Nr. 814.

Mária Terézia érmészetében – megrendelőtől függetlenül – meghatározó elem a vallásosság, az uralkodónó tetteinek, életeseeményeinek üdvtörténeti kontextusba történő elhelyezése-értelmezése. A fenti példákon túl a vésnők ehhez olyan egyértelmű szimbólumokat is gyakran alkalmaztak, mint a sugárzó istenszem, a Szentháromság, a felhőből kinyúló kéz stb. Mária Terézia érmeinek gyakran visszatérő eleme volt a jámborság (pietas) megszemélyesítése, legalább annyira, mint az igazságosságé (iustitia); emlékérméi tanúsága szerint azonban az előbbi lett uralkodásának tartóoszlopa.

Új aranykor

Anna Fabiankowitsch tanulmányában arra mutat rá, hogy Mária Terézia emlékérméit egyértelműen az uralkodói reprezentáció emlékeiként kell értékelnünk (*Geprägt für die Ewigkeit. Medaillen Maria Theresias als Denkmäler der Herrscherrepräsentation*). Az a trend, hogy az emlékérmeket a politikai kommunikáció eszközeként használják, a kortársak számára nem volt ismeretlen. XIV. Lajos francia király (1643–1715) ugyanis gyakran élt ezzel a lehetőséggel, ahogyan Mária Terézia édesapja, VI. Károly császár is. A francia példa lebegett Kaunitz kancellár előtt, amikor az uralkodónó figyelmét az emlékérmek lehetséges propagandisztikus vonásaira hívta fel, hiszen ezek által nemcsak a kortársakban, de az utókorban is pozitív összkép alakítható ki. A kora újkori portrékultúra lehetővé tette, sőt kifejezetten elvárta az ábrázolt személy arcvonásainak megismertetését, és ezáltal az uralkodó személyiségének az alattvalókhöz közelebb hozását. Persze, az emlékérmek elsősorban a kortársak gyűjtőszennvedélyét voltak hivatva kielégíteni, de tartós anyaguknak köszönhetően készítőik méltán számíthattak fennmaradásukra, az utókorra történő hagyományozásukra. A korszak numizmatikai publikációi világosan megfogalmazták ezt, amikor az érem emlékezhordozó-emlékezetmegőrző voltát boncolgatták. Erre a legjobb példa az egyik legismertebb numizmatikai folyóirat, a göttingeni történészprofesszor, *Johann David Köhler* (1684–1755) által szerkesztett, 1729–1750 között, Nürnbergben hetenként kiadott, tematikus rendbe szerkesztett numizmatikai tanulmányokat közlő *Historische Münzbelustigung*. Olyan közkedveltségre tett szert, hogy évfolyamait már a kortársak beködtették, sőt Köhler halála után már külön mutatók is készültek az egyes évfolyamokhoz. A folyóirat rendre közölt kortárs emlékérmeket, így Mária Terézia és Lotharingiai Ferenc egyes érmeit is. Köhler vállalkozása azonban korántsem állt egyedül. Lotharingiai Ferenc égisze alatt, a gyűjteményőr, Valentin Jameray Duval (1695–1775) kezdeményezésére megkezdődött a bécsi császári éremtár anyagának publikálása is. A négy kötetből álló sorozat (*Das neu eröffnete Münzcabinet...*) egyes kötetei-

hez a magyarázatokat a hallei történészprofesszor, Johann Friedrich Joachim (1713–1767), majd halálát követően, a negyedik kötethez, már egy erlangenai történészprofesszor, Johann Paul Reinhard (1722–1779) írta meg. A háttérben támogatóként azonban ebben az esetben egy császári udvari faktor, George Bauer (1721–1769), számtalan numizmatikai szakmunka kiadásának kezdeményezője állt, aki egyébként 1764 és 1772 között egy másik fontos numizmatikai periodikumot jelentetett meg (*Auserlesene und nützliche Neuigkeiten für alle Münzhaber*). Mária Terézia halála után két évvel jelent meg az első olyan önálló könyv, amely az uralkodónó emlékérmeket mutatja be. A művet, amint fentebb már láthattuk, a császárnő leánya, Mária Anna főhercegnő írta, és ebben a témában mindmáig a legteljesebb összefoglalásnak tekinthető. A főhercegnő munkatársa és segítője, egy piarista szerzetes, Adauctus Voigt (1733–1787) volt.

Az éremkibocsátásokra rendszerint ünnepi események (hódolatnyilvánítások, koronázások, esküvők) alkalmából került sor, mivel a ceremóniák keretében az arra érdemeseknek osztogatták az érmekeket; természetesen a kisebb értékű zsetonokat szabályosan szétszórták a megjelent tömeg közé. Mindez az egyes eseményekbe illeszkedve hagyományosan kialakított protokoll szerint történt. Mária Terézia esetében az első ilyen érme az alsó-ausztriai rendek hódolatnyilvánítására készült, előlapját Antonio Maria de Gennaro (1679–1736), hátlapját Matthäus Donner tervezte. Ikonográfiai szempontból különösen is az előlap érdekes, mivel ezen a cseh oroszlán látható, amint jobb első mancsában a magyar kettős keresztet tartja, bal mancsát pedig az osztrák vágásos címeren nyugtatja, a körirat pedig a már ismert és egyértelmű uralkodói programot kifejező: IUSTITIA ET CLEMENTIA. A hátlapon egyszerű felirat jeleníti meg a még nem megkoronázott uralkodónó igénycímeit, amelyek aztán be is teljesültek. Az érme ikonográfiáját felhasználták a további alkalmakra készült emlékérmekhez, zsetonokhoz is. Ezek közül a legjelentősebb esemény a magyar koronázás volt.⁸ Az egyes ceremóniákhoz rendszerint különböző méretben és mennyiségben vertek érmekeket aranyból és ezüstből. A magyar koronázás során például a Magyar Kamara elnöke szórt a nép közé az alkalomra vert zsetonokat, míg a szertartás különböző rendű és rangú résztvevői rangjuknak megfelelően kaptak ajándékba az egyes éremsorozatokból.⁹

Más alkalomból is készültek emlékérmek. Ilyen volt például, amikor az uralkodónó felkereste a bécsi pénzverde újonnan épített épületét. Az ekkor

8 Huszár 1981. Nr. 790–795.

9 Pálffy Géza: Régi hagyományok – új kihívások. Uralkodókoronázások az újkori Magyarországon (a 16. század elejétől az 1916 végi utolsó magyar koronázásig). In: Soltész Ferenc Gábor – Tóth Csaba – Pálffy Géza: CORONATIO HUNGARICA IN NUMMIS i. m. 19., 21.

kibocsátott emlékérem Josef Anton Toda (1710 körül–1768) tervezte előlapja Mária Teréziát a pénzverés megújítójának nevezte (REI METALLURGIAE RESTAURATRIX), a Matthäus Donner tervezte hátlap pedig azt fejezte ki, hogy mindez egy új aranykort alapoz meg (AUREA CONDET SECVLA). A dinasztikus propaganda kiteljesítése érdekében Anton Franz Wideman egész sorozatot tervezett, amely a császári pár gyermekeit volt hivatva bemutatni. Egyes emlékérmek kibocsátásának különösen kedvelt célja az érdemek elismerése, az uralkodói kegy kinyilvánítása volt. Az érmek egy részét szalagra vagy láncra erősítették, és ez már egészen kitüntetetés-jelleget kölcsönzött nekik. Az egyes elismerések közül külön is említést érdemel a latin iskolák kiváló diákjainak adományozott emlékérem, vagy a bányászati iskolások legjobbjait díjazó arany- és ezüstérem.¹⁰

Összességében Mária Terézia érmészete céljait, módszereit tekintve nem tért el a korszak más fejedelmeinek emlékérméitől. Az ezeken megjelenített ábrázolások, ikonográfiai programok gyakran azonosak a korszak szobrászatában, festészetében vagy rézkarcain látható motívumokkal, így az érmek vizsgálatába mindenképpen érdemes bevonni ezeket az alkotásokat is. Mindezek együtt alkotják a korszak tömegmédiái eszközeit. A hivatalos alkotások mellett érdemes néhány szó erejéig kitérni a gúnyt szolgáló, nem hivatalosan (vagy éppenséggel a politikai ellenfelek által) megrendelt érmészeti alkotásokra, mivel ilyeneket ismerünk Mária Terézia kapcsán is. Ilyen például az a Németalföldön készült gúnyérem is, amelynek előlapján Mária Teréziát meztelenül láthatjuk de Fleury bíboros (1653–1743) és VII. Károly császár (1742–1745) között (DIE ENTBLOSTE KONIGIN VON UNGARN), hátlapján pedig a magyar királynő VII. Károly bajor nadrágjába igyekszik bebújni (DIE KOENIGIN VON UNGARN ZIEHT EIN BEIJERSCHE HOSE AN).¹¹ Ezek a motívumok a korszak grafikai alkotásain is megjelentek.

Mária Terézia érmészetén belül külön fejezetet érdemelnek a bányászattal kapcsolatos emlékérmek. A témakör rövid összefoglalására *Vera M. F. Hammer* vállalkozott (*Bergbau auf Medaillen unter Maria Theresia*). A Habsburgok megerősödésében minden bizonnyal komoly szerepet játszottak a tiroli, csehországi és alsó-magyarországi bányák, amelyek jelentősége még a XVIII. században is kiemelkedőnek tekinthető. A császári pár bányászat iránti érdeklődését nemcsak az általuk alapított bányászati iskolák, hanem a bányavidékekre tett uralkodói látogatások, valamint az ezekkel kapcsolatos emlékérmek is tükrözik. 1751-ben például Lotharingiai Ferenc császár az alsó-magyarországi bányavidékekre látogatott: járt Selmecebányán, Körmöcbá-

10 Vesd össze: Huszár 1981. Nr. 819–826.

11 Huszár 1981. Nr. 807.

nyán és Hodrushámban. A Bécsben, Matthäus Donner tervei alapján, az erre az eseményre vert emlékérem előlapján az uralkodópár portréja, a hátlapon a lovon a bányászokhoz lovagló-bevonuló császár látható (AD-VENTUS AUGUSTI).¹² Ferenc császár az 1760-as években ismét felkereste az alsó-magyarországi bányavárosokat, ekkor jött létre a selmeci bányászati akadémia is. A látogatásnak emléket állító érem ezúttal Nürnbergben készült, 1764-ben (ADVENTVI AVG. SECVNDO / IN FODINAS HVNG).¹³

Vésnökök az uralkodóház szolgálatában

A kutatás számára az sem másodlagos kérdés, hogy kik, milyen művészek álltak vésnökként Mária Terézia szolgálatában. Ezt a kérdést járja körül tanulmányában *Anna Fabiankowitzsch (Imageproduzenten. Medailleure im Dienste der Repräsentation Maria Theresias)*. Az emlékérem-kibocsátás központi helye a bécsi főpénzverde volt, ahol egy ideig külön vésnökakadémia is működött. Az emlékérem-készítés a forgalmi pénzek verésénél is nagyobb mesterségbeli tudást igényelt. A korszak meghatározó érmeit olyan művészek készítették, akik vésnökként a főpénzverde alkalmazásában álltak, vagy tanulmányaikat itt folytatták. A főpénzverde a pénzverési folyamatban egy főpénzverő-vésnök (*Obermünzeisenschneider*) mellett két segédpénzverő-vésnököt és négy tanoncot foglalkoztatott, míg az emlékéremverés egy külön fővésnök (*Medailleur*), segéd és tanonc feladata volt. Előbbiek inkább kézműves mesteremberek voltak, de gyakran kellett segíteniük az utóbbiaknak, az inkább művésznek tekinthető emlékérem-vésnöknek. A teljes személyzetet a verdemester (*Münzmeister*) irányította.

Mária Terézia legismertebb emlékérem-vésnöke Matthäus Donner volt. Tanulmányait a bécsi Képzőművészeti Akadémián folytatta, majd az egyik első hallgatója lett a főpénzverdében létrehozott vésnökakadémiának, amelyet később már fővésnöként ő maga igazgatott. Halála után formálisan ugyan megszűnt az akadémia, de a képzés a pénzverde épületében tovább folyhatott. Az uralkodónő legismertebb és legjellegzőbb éremportréi Donner alkotásai, akinek képzettségét, tehetségét jelzi, hogy nem melleleg kitűnő szobrász volt. Donner halála után a verdemester, Mathias Paul Klemmer (?–1779) számos változtatást léptetett életbe, ennek köszönhetően nemcsak a vésnökképzés rendszere változott meg, hanem az emlékérem-értékesítésből származó nyereség is közvetlenül a pénzverdéhez került, ez pedig tovább élénkítette a verde emlékérem-kibocsátó tevékenységét.

¹² Huszár 1981. Nr. 830–831.

¹³ Huszár 1981. Nr. 842.

Donnert tisztségében Josef Anton Toda követte. Toda működése után a mindenkori fővésnökök elveszítették alkotásaik feletti szerzői jogait, mert azok – eszközeikkel együtt – a főpénzverde tulajdonát képezték. A prágai születésű Anton Franz Widemant 1758-tól alkalmazták a főpénzverdében vésnökként. Életművét inkább a mennyiség jellemzi, igazán önálló művészi arculatot nem tudott kialakítani, leginkább előképek alapján dolgozott. Viszont nevéhez kötődik a császári család tagjairól készült több ismert éremsorozat is.

Kaunitz kancellár hamar felismerte egy bécsi testvérpár művészi tehetségét: neki köszönhetően lettek 1769-től Franz Xaver Würth (1749–1813) és Johann Nepomuk Würth a főpénzverde vésnökstanoncai; későbbi alkotásaikkal jócskán megszolgálták a nagyhatalmú politikus támogatását, megelőlegezett bizalmát. Kaunitz egyébként erőteljesen szorgalmazta azt is, hogy az itáliai birtokok számára kibocsátandó emlékérmek készítésére külön részleget állítsanak fel. Sikertől erről Mária Teréziát meggyőznie, aki az újonnan felállított itáliai és németalföldi részleg vésnökének Johann Martin Krafftot nevezte ki. Krafft 1761-től volt a verde tanonca, majd vésnöksegédje, később azonban nem akarta magát elkötelezni, kilépett, és magán megbízásokat vállalt: a különböző megbízóinak készített verőtövek alapján az emlékérmeket a főpénzverde verte ki. Krafft egyik legnagyobb hatású műve, a Mária Terézia himlőből történt felgyógyulásának emlékét állító érem is ekkor készült, éppenséggel a bécsi egyetem orvosi karának aligazgatója, Johann Andreas Edler von Kestler-Rosenheim (?–1779) megrendelésére. A korabeli források beszámolója szerint Krafft ezzel a művével vált igazán befutott és elismert éremművésszé.

A tanulmánykötet végén Heinz Winter foglalta össze a XVIII. század habsburg-lotharingiai éremművészetének főbb tendenciáit (*Die habsburgisch-lothringische Medaille des 18. Jahrhunderts*). A dinasztiahoz köthető érmelés központja természetesen a bécsi főpénzverde volt, amely ezt a szerepét I. Lipót császár (1658–1705) 1699-es technikai megújulást előíró rendeletének köszönhette: a verde gépészetileg ekkor vált alkalmassá a kor színvonalának megfelelő, művészi kivitelezésű emlékérmek kibocsátására. Bár az újítások csak több lépcsőben valósultak meg, időközben a személyzetben is változások következtek. Érthető módon a kedvező adottságok olyan külföldi éremművészeket is idevonzottak, mint a nápolyi Antonio Mario Gennaro, a svéd Daniel Warou (1674–1729) vagy a francia iskolához sorolt Bengt Richter (1670–1735). A bécsi érmészetben az első tartalmi változás a császári érem- és régiségügyi felügyelőnek, Carl Gustav Heraeusnak köszönhető, aki francia mintára javaslatot tett egy VI. Károly császár dicsőségét hirdető éremsorozat kibocsátására.

A bécsi változások érezhetően visszazorították az augsburgi és a nürnbergi érmészetet, annál is inkább, mert az utánpótlás készzésére Antonio

Mario de Gennaro vezetésével Bécsben 1729-ben létrehozták a vésnökakadémiait. A későbarokk bécsi éremművészet Mária Terézia uralkodása idején érte el csúcspontját. A bécsi főpénzverde ezután művészi és mennyiségi tekintetben egészen a Monarchia megszűnéséig a birodalom első számú műhelyének számított. Az osztrák érmészet legjelesebb és legnagyobb hatású kortárs képviselője a már többször említett Matthäus Donner, aki komoly hangsúlyt fektetett az utánpótlás nevelésére. Halála után megváltozott a képzési rendszer, bár az egyik centrum továbbra is a főpénzverde maradt, de Anton Matthias Domanöck (1713–1779) vezetésével 1767-től ismét működött egy vésnökakadémia, immár a pénzverdétől függetlenül, 1772-től pedig a Képzőművészeti Akadémia részeként.

A vésnökök új generációjával – a már többször említett Würth-fivérekkel, vagy a csehországi származású Anton Franz Widemannal – lezárult a késő barokk nagy korszaka, a következő nemzedékeknél már rokokó, majd klasszicista stílusjegyek jelennek meg. II. József (1765–1790) érmészetére már nem jellemző az a sokféleség, amelyet szülei érmeinél tapasztalhatunk: a portréábrázolás egyszerűbb és általánosabb lett. Az emlékérmek iránti érdeklődés alábbhagyott, rövid kivételként csak II. Lipót (1790–1792) uralkodását említhetjük: ez részben összefügg azzal, hogy korábbi székhelyén, Firenzében virágzott a portréérem-készítés, bár ezek zömmel öntött érmeek voltak. Lipót rövid uralkodását koronázási¹⁴, hódolati és jelmondatos emlékérmek egész sorozata kíséri végig. A XIX. század klasszicista érmeire már egyszerűbb ábrázolásmód jellemző, de Bécs szerepe az emlékérem-kibocsátásban továbbra is meghatározó maradt: a birodalom többi pénzverdéjében inkább csak kivételesen vertek emlékérmeket.

Ha a szomszédos országok emlékérméit vizsgáljuk, mindenképpen említésre érdemes a poroszországi éremkibocsátás, amely nagyon eltérő jegyeket mutat, és csak kevés kapcsolódási ponton érintkezik az osztrák érmészettel. Egyetlen kivételként említhetjük meg a Lissa és Leuthen melletti ütközet (1757. december 5.) emlékére vert érmet (hátoldali körirata: FRANGIT DEUS OMNE SUPERBUM), amely egyértelmű válasz Mária Teréziának és Lotharingiai Ferencnek a kolíni győzelem (1757. június 18.) alkalmából kibocsátott emlékérmére. A bajor érmészet közel sem olyan nagy mennyiségű, mint a porosz, de művészi kivitelezésüket tekintve a bajor emlékérmek elsőrangúnak mondhatóak. München és Nürnberg vésnökei komoly hatást gyakoroltak az osztrák érmészetre. Legalább ennyire jelentős hatást gyakorolt Ausztriára a francia érmészeti hagyomány is: mind a minőséget, mind a mennyiséget tekintve a francia emlékérmek messze kiemelkednek

14 Huszár 1981. Nr. 874–884.

az európai mezőnyből. Végezetül nem szabad elfelejtenünk az orosz emlékérmekről sem. II. Katalin cárnő (1762–1796) emlékérem-sorozatának alkotóiként külföldi mesterek komoly hatást gyakoroltak a helyi mesterekre, így az orosz emlékérem-készítés hagyományainak kialakulására.

Itt kell ismét utalnunk arra, hogy a szép tanulmánykötet alig-alig említi a korszak magyarországi, zömmel körmöcbányai érmészetét. Tény, hogy ez mennyiségi és minőségi tekintetben is alulmarad a bécsihez képest, ugyanakkor a birodalmi szintű összkép nehezen ismerhető meg a hazai kibocsátású emlékérmek nélkül. Éppen ebben rejlik a magyar kutatás felelőssége, hogy elmulasztotta egy kamarakiállításal és/vagy katalógussal erre felhívni a figyelmet, miközben a szükséges alapkutatásokat Huszár Lajos már évtizedekkel, illetve háromnegyed évszázaddal előtűt elvégezte (bár további pontosításokra természetesen szükség lenne).¹⁵ Körmöcbánya elhanyagolása, elfelejtése annál is inkább sajnálatos, mert sokáig a Magyar Királyság főpénzverdéje és a magyar érmészet központja volt.¹⁶

A habsburg-lotharingiai emlékérmek önálló arculattal rendelkeznek ugyan, de az említett országokban számos párhuzamuk megtalálható. Ez részben magyarázható azonos művészekkel, művészeti irányzatokkal, de azal is, hogy a témaválasztás indokai (a politikai narratíva, az antik előképek iránti tisztelet, az ikonográfiai program) gyakran megegyeztek valamennyi ország XVIII. századi művészetében. A Mária Terézia uralkodása idején a bécsi főpénzverdében (*Hauptmünzamt*) folytatott érmelés – az uralkodóház által is ösztönzött – magas művészi színvonala teremtette meg az osztrák emlékérem-kibocsátás legszebb hagyományait és jelöli ki nagy korszakát.

Zuhanden Ihrer Majestät. Medaillen Maria Theresias. Herausgegeben von Sabine Haag. Ausstellung des Kunsthistorischen Museum Wiens. 28. März 2017 bis 18. Februar 2018. Kunsthistorisches Museum, Wien, 2017. 99 o., ill., ISBN 978-3-99020-132-9

Gyöngyössy Márton

15 A nagy alaplú a hivatkozott katalógus mellett mindmáig: Huszár, Lajos – Procopius, Béla, v.: Medaillen- und Plakettenkunst in Ungarn. Verlag des Vereins der Medaillenfreunde (Éremkedvelők Egyesülete), Budapest, 1932. (reprint: Magyar Éremgyűjtők Egyesülete, Budapest, 2011.) A kiadvány nem említi, de a kiállításon szerepelt például a nagyszombati egyetem Budára történt költöztetése alkalmából Johann Nepomuk Würth tervei alapján vert – a számunkra tudománypolitikai szempontból kiemelt jelentőségű – arany emlékérem is: Huszár 1981. Nr. 851.

16 A szlovák kutatás egyre nagyobb hangsúlyt fektet Körmöcbánya népszerűsítésére. Lásd például a közelmúltban megjelent színvonalas kiadványt: Haas Kianička, Daniel – Chmelík, Martin – Kamhalová, Magdaléna: Múzeum mincí a medaili Kremnica. Museum of Coins and Medals in Kremnica. 1890–2015. Národná Banka Slovenska, [Bratislava,] 2015.

A nyelv és a retorika hatalma az orosz politikatörténetben

Richard S. Wortman, az amerikai és a nemzetközi történeti ruszisztika kiemelkedő képviselője, a Columbia University professzor emeritusa, számos, ma már klasszikusnak számító monográfia (pl. *The Development of a Russian Legal Consciousness*, Chicago-London, 1978) szerzője. Leginkább azonban a műfajilag és a feldolgozás mélységét tekintve is egyedülálló, a hatalom oroszországi reprezentációjáról írt kétkötetes könyve, a *Scenarios of Power: Myth and Ceremony in Russian Monarchy (From Peter the Great to the Death of Nicholas I. vol.1. Princeton, 1995., illetve From Alexander II to the Abdication of Nicholas II. vol.2. Princeton, 2000.)* tette méltán világhírűvé. Legújabb írása szintén formabontó, mintegy kiegészíti az előbbi monográfiát: jelen kötet ugyanis az orosz politikai nyelvezet *long durée* megközelítésű vizsgálatába ad bepillantást széleskörű tematikát felölelő forrásbázis alapján. A mű újszerűségét maga a cím is jól jelzi (*A nyelv és a retorika hatalma az orosz politikatörténetben. Karizmatikus szavak a XVIII. századtól a XXI. századig*), különösen szembeötlő a *karizmatikus* jelzőnek ebben a kontextusban való használata, amiről leginkább általában az uralom egyik típusa jut eszünkbe a Max Weber-i felosztás szerint.

A szerző (dicsérendő módon) elkerüli, hogy hosszabban belebonyolódjon metodológiai kérdésekbe – nyilvánvalóan abból adódóan is, hogy már elismert szaktekné volt abban az időszakban, amikor a posztmodernizmus kezdett a történettudományba is behatolni – és mindössze néhány oldalnyi terjedelemben foglalkozik azzal, hogy a *karizmatikus* jelzót miként alkalmazta a kulturális antropológia. Wortman ennek eredményeire is építve olyan szavakat tart *karizmatikusnak*, amelyek *kvázi szakrális, transzcendens jelleget* hordoznak, „és a tekintély aurája lengi körül” őket – mégpedig annak ellenére, hogy kevés kivétellel (mint a *vásztorg: elragadtatás* és az *umilényije: meghatódottság*) nem az egyházi nyelvezetből kerültek be az orosz politikai és eszmetörténeti retorikába.

Aki valamennyire ismeri az orosz mentalitást, nem csodálkozik azon, hogy ezek a szavak „a transzcendencia aurájával először az uralkodót ru-

házták fel”, és ezáltal később is szorosan kapcsolódtak a politikai hatalom gyakorlóihoz, illetve rajtuk keresztül az államhoz. Ugyanakkor Wortman rámutat, hogy a *karizmatikusként* definiált terminusok gyakran szóbokrokot alkotnak, és ezek a szócsoportok strukturálják tematikailag a könyvet, annak egy-egy fejezetét képezve. Az 1. fejezet (a *kulturnosztj* szó köré építve) a „civilizált viselkedés” kérdését tekinti át, a 2. fejezet „az uralkodóhoz fűződő érzelmi szálakat”, a 3. és a 4. az előbbivel szoros összefüggésben „a politikai kötelesség diktátumait”, az 5. „az igazság és az igazságosság” problematikáját, míg végül a 6. „az állami egység megőrzését”. A felsorolt területeket egységben kezelve és a feldolgozás színvonalát is figyelembe véve, kijelenthetjük, hogy Wortman könyve valóban olyan módon rekonstruálja az orosz eszmetörténetet (nem szorítkozva kizárólag a politikai eszmékre), ahogy azt *Quentin Skinner* éppen negyven éve megfogalmazta irányelvként *The Foundations of Modern Political Thought* (Cambridge, 1978) című művében. Nevezetesen, hogy ha meg akarjuk érteni a korábbi társadalmak gondolkodását, akkor meg kell kísérelni rekonstruálni azt, amit *mentalitásnak* (*mentalité*) hívunk. Wortman könyve annál is érdekesebb, mert ebben az esetben a múlt és a jelen egybefolyik, a kortárs példák pedig egészen 2016-ig terjednek. A mű ezért elengedhetetlen olvasmány nemcsak az orosz eszmetörténet kutatói számára, hanem a politológusoknak is. A példák sok esetben a hétköznapi életből valók, és éppen ezek inspirálták egyébként Wortmant magának a könyvnek a megírására.

Az anyag komplexitása nem teszi lehetővé, hogy akár vázlatosan is összefoglaljuk minden egyes fejezet lényegét, ehelyett három nagy egység témáját kiválasztva igyekszem érzékeltetni a könyv koncepcióját és jelentőségét. Előzetesen azonban meg kell jegyezni, hogy az egyik legnehezebb feladat a szerző számára valószínűleg az orosz terminusok angol szinonimáinak megtalálása volt (szándékosan nem angol megfelelőt írok): nemcsak azért, mert a *kulturnosztj* kivételével nem jövevényszavakról van szó, hanem mert ráadásul egy-két esetben az Orosz Ortodox Egyház liturgikus nyelvéből való kölcsönzéssel állunk szemben – a nyelvi-kulturális konnotáció ezen problematikáját majd az *umilényije* (*meghatódottság*) kapcsán világítom meg részletesebben.

Az első példa a személyes viselkedés normáira vonatkozó *kulturnosztj*, illetve a fogalom melléknévi alakjai: a *kulturnij* és ellentéte a *nyekulturnij*. Ez a két szó nemcsak kulturált, civilizált, hanem illendő jelentéssel is bír, illetve ezek ellentétét jelenti, ugyanakkor egyfajta tekintélyt adó és fegyelmező szerepük is, manapság már a mindennapi használatban is. Wortman szemléletes példával illusztrálja a *nyekulturnij* ilyenén használatát, amely

előfordul „viszonylag jelentéktelen apró dolgokban”, mint „amikor valaki keresztbe tett lábakkal ül a metrón, vagy éppen akasztó nélküli kabátot ad be a színház ruhatárába”, és egy idősebb hölgy ezzel a szóval feddi meg szigorúan az illetőt. Maga a viselkedés felülről jövő, aprólékos szabályozásának eszméje Nagy Péter uralkodásától datálható Oroszországban, szoros összefüggésben a nyugati viselkedési minták meghonosításának kísérletével. Nem érdektelen éppen ezért rámutatni, hogy az 1930-as évek Szovjetuniójában a *kulturnoszty* újra előjött, annak kapcsán, hogy a munkásosztály tömegei körében igyekezett a szovjet hatalom a mindennapi élet apró részleteit szabályozni (a mosakodástól a függöny használatáig), köztéri posztterek, újságok és más médiumok révén.

A Wortman által szöbokoknak nevezett jelenség legjobban a könyv 2. fejezetében domborodik ki, ahol az uralkodó és a kormányzottak közti erős érzelmi töltésű viszonyt mutatja be a szerző, amelynek a „*Konszenzus retorikája*” elnevezést adta, és amihez még a harmónia szót is hozzátehetnénk, mivel a következő négy, egymással összefüggő emocionális szó használatát elemezi a XVIII–XIX. századi politikai retorikában: *radoszty* (öröm), *ljubov* (szeretet), *vásztorg* (elragadtatás), *umilényije* (meghatódottság). A XVIII. században az uralkodók trónralépésének kapcsán állandó elem lett az alattvalói *örömré* történő hivatkozás, amihez hamarosan az alattvalók uralkodó iránti *szeregetének* kifejezése társult: a *szereget* tárgyakként pedig a XVIII. század végére megjelent a *Haza* is. Ez az emocionális viszony új elemekkel bővült a XIX. században: az *elragadtatás* és a *meghatódottság* révén, melyek I. Miklós koronázásától a hivatalos retorika részévé váltak. Minthogy ezek, amint említettem, az ortodox egyház liturgikus szavai voltak, ezáltal vallási pátozt adtak az alattvalókat az uralkodóhoz fűző viszonyoknak. Egyetlen példa megvilágítja az áthallások lényegét. Az *umilényije* minden ortodox hívő számára érthető volt, minthogy az egyik leggyakoribb *ikon-típusnak*, a *Meghatódott Istenanya ikonnak* (amikor az Istenanya Krisztus felé hajol) is ez volt a megnevezése! Ezáltal pedig a hívő és az alattvaló áhítata eggyé vált, minthogy az uralkodóra, Isten földi képmására is kiterjedt. Wortman nem idézi, de idekíváncozik a XIX. században feljegyzett szólás: „*Az orosz nép cárszerető.*” Ez az emocionális viszony az uralkodónak való alávetettséget és a szolgálatot is más dimenzióba helyezte: a szolgálat megtiszteltetés volt.

A könyv utolsó fejezete, a többihez hasonlóan, szintén egy „karizmatikus” terminus történetét kíséri végig napjainkig, mégpedig a *céloszty* szóét, amelynek jelentését részben már a fejezet címében megmagyarázza Wortman: „*A (céloszty) (földrajzi integritás) az orosz állam retorikájában.*” Az

állam területi integritásának kérdése pedig, ahogy arra Wortman számos példán keresztül rámutatott, a XVIII. század elejétől napjainkig elválaszthatatlanul összeforrt az *autokráciával*. Az *állam nagy mérete, az oroszok természete* folytán csakis az *autokratikus monarchia* garantálhatja a *megmaradást Oroszország számára*: ezt hívja Wortman „*az orosz államnarratíva* *intelem típusának*”.

A területi kiterjedés, azaz a *földrajzi méret* azonban csak a kapcsolat *egy aspektusa* az állam egysége és a(z erős) monarchikus hatalom közti szoros relációnak Oroszország esetében. Wortman ugyanis rámutat, hogy a birodalom integritása és az autokrácia „egy szimbolikus és fogalmi viszonyt képeztek. Ebben az összefüggésben a *céloszty* több lett, mint egy jogi terminus: olyan önmagában való jót jelenített meg, amely kikezdzhetetlen és tartós volt, és kizárta azokat a lehetőségeket, amelyekkel más uralkodók élhettek, különösképpen a kompromisszumot.” Wortman idézi Karamzin híressé vált, axiomatikus kijelentését, aki az *orosz történelmet* az *orosz állam és az autokrácia integritásának paradigmájában* értelmezte: „*Az autokrácia, Oroszország palládiuma. Integritása (céloszty) szükséges az ország boldogságához.*”

Az orosz történelem menetének kulcsa tehát *Oroszország centralizált, monarchikus főhatalom által történő kormányzása*, mégpedig annak *autokratikus* változatában: csakis az *autokratikus monarchia* lehet ugyanis a *területi integritás záloga*. Ha pedig az ország felett gyakorolt hatalmat *területileg megosztják*, azaz decentralizálják, az maga az autokrácia vége: ami *széthúzást* szül, aminek következtében *belviszályok, belháborúk* ütnek fel a fejüket, és ez óhatatlanul *kiszolgáltatja Oroszországot az ellenséges külföldi hatalmaknak*. Ez az ok-okozati sorozat képlete az államra nézve. Ugyanakkor, más oldalról közelítve, az *autokrácia korlátozása* vagy *erodálódása* is ugyanerre az eredményre vezet: ha a központi hatalom *egysége* megszűnik, abban az értelemben, hogy megszűnik autokratikusnak lenni, akár *jogi*, akár valamely *intézményes korlátozás (tanács, parlament) által*, akkor széthúzás, megosztottság keletkezik, ami viszont óhatatlanul a területi széttagozódás irányába vezet.

Ezt a koncepciót azonban nem Karamzin, hanem *Feofán Prokopovics*, Nagy Péter ideológusa munkálta ki a XVIII. század elején, majd később *Vaszilij Tatyiscsev* alapvetően erre építette fel, ugyancsak a XVIII. században, grandiózus történelmi munkáját, az *Oroszország Történetét (Isztorija Rosszjiszkaja)*. A *céloszty* (1917 után *célosztynosztj*), vagy az ugyanebben az értelemben használt *jegyinsztvo*, az orosz konzervatív gondolkodás paradigmája lett, egészen Putyinig bezárólag. Éppen ezért nem érdektelen egy

olyan kortárs példával zárni az ismertetést, amit Wortman nem említ ugyan, de szimptomatikus. Nevezetesen, hogy az 1993-as, jelenleg érvényben levő orosz alkotmány preambulumban is helyet kapott az *egység*, továbbá viszsza-közszónnek benne az „államnarratíva” mellett más *karizmatikus szavak* (hazaszeretet, igazságosság) is:

„Mi, az Oroszországi Föderáció soknemzetiségű népe, területünkön a közös sors által egyesítve, megerősítve az emberi jogokat és szabadságokat, az állampolgári békét és egyetértést, megőrizve a történetileg kialakult állami egységet (goszudarsztvennoje jegyinsztvo)... tiszteletben tartva az elődök emlékét, akik ránk a Haza iránti szeretetet és tiszteletet (ljubov k Otyecsesztvu), a jóban és igazságosságban való hitet hagyományozták, újjáélesztvén Oroszország szuverén államiságát (Szuverennuju goszudarsztvennoszty Rossziji) és megerősítve meggingathatatlan demokratikus alapját, Oroszország boldogulásának és felvirágoztatásának biztosítására törekedvén, a jelen és jövő generációk előtti, a Szülőföldünk iránti felelősségtől vezetettve, a világ közössége részének tekintve magunkat, elfogadjuk az Oroszországi Föderáció alkotmányát.”

Wortman könyvét bátran ajánljuk mindazoknak, akik az orosz történelem, irodalom vagy kultúrtörténet iránt érdeklődnek.

Richard S. Wortman: *The Power of Language and Rhetoric in Russian Political History. Charismatic Words from the 18th to the 21st Centuries* (A nyelv és a retorika hatalma az orosz politikátörténetben. Karizmatikus szavak a XVIII. századtól a XXI. századig). Bloomsbury Academic. London (et alibi), 2018. 241 o.

Sashalmi Endre

Diplomáciai küzdelem a Balkán feletti hegemóniáért

Demeter Gábor széles körű kutatói érdeklődési körének egyik súlypontját a Balkán diplomáciatörténete képezi. Jelen kötetbe az elmúlt években főképpen külföldön, különböző idegen nyelveken megjelent írásait gyűjtötte egybe. A válogatás lazán egybetartozó tanulmányokat tartalmaz, amelyek mind ugyanazt a kérdéskört, a Balkán feletti szupremáciáért folytatott küzdelmet vizsgálják az 1878–1914 közötti, unalmasnak korántsem mondható időszakban. Az átfogott korszak a – többek által nagyinak mondott – keleti válsággal kezdődik, s az első világháborúval zárul, olyan meghatározó eseményeket magában foglalva, mint a külpolitikai orientációváltást hozó dinasztiaiváltás Szerbiában, a bolgár függetlenség kikiáltása, Bosznia-Hercegovina annexiója, valamint a Balkán-háborúk. A dolgozatok jórészt az Osztrák–Magyar Monarchia és Bulgária szemszögéből közelítik meg a kérdéseket, legyenek azok akár alakítói, akár passzív elszenvedői az eseményeknek.

A kötetbe bevett tanulmányok kronológiai rendben követik egymást. Az első Andrassy Gyula közös külügyminiszter és az Osztrák–Magyar Monarchia álláspontját mutatja be a keleti válság idején (1875–78). Az osztrák–magyar külpolitikát – miután az olasz és a német egyesítéssel a Monarchia kiszorult Közép-Európából – legfőbbképpen az vezérelte, hogy megakadályozza egy nagy szláv állam kialakulását a Balkánon, emellett a külpolitikai döntéshozói körök úgy vélték, hogy a kisebb önálló vagy autonóm államokban könnyebb a Monarchia befolyását megőrizni. Andrassy politikája egyrészt a status quo megőrzése érdekében az Oszmán Birodalom fenntartására, másrészt a szláv államok és Oroszország együttműködésének megakadályozására irányult. Az orosz–török háború azonban megkövetelte az addigi elképzelések módosítását. Először az érdekelt hatalmak bevonásával megkísérelték az érdekszférák elhatárolását (reichstadti és budapesti egyezmény), a San Stefanó-i béke, a macedóniai és Égei-tenger menti területeket magában foglaló bolgár állam megalakításának lehetősége azonban új, a Monarchia számára előnytelen helyzetet teremtett. Andrassy a megváltozott körülmények között az orosz csapatok kivonására és a nagy bolgár állam megalakításának megakadályozására törekedett: ennek

eszközéül a többi hatalom megnyerése és egy nemzetközi kongresszus összehívása ígérkezett. A mindegyik fél számára megfelelő megoldás elérése nem volt egyszerű, mivel nemcsak a hatalmak érdekei álltak szemben egymással, hanem Andrassy fő rendezési elvei is nehezen összeegyeztethető elemeket tartalmaztak, így végső soron a külügyminiszternek igen korlátozott eszközei voltak. A tanulmány alapvetően nem (csak) az események bemutatására, hanem azok értékelésének interpretációjára, egyfajta historiográfiai szemlére vállalkozik.

A második fejezet kiindulópontja a keleti válságot követő időszak, azonban a szerző ezúttal hosszabb távú történéseket elemez, a balkáni szövetségkötések geopolitikai vonatkozásait mutatja be. Módszertani alapként megemlíti, hogy a XIX. század egyik meghatározó elméletét hozták létre azok az elgondolások (például Halford John Mackinder, Nicholas John Spykman munkái), amelyek magterületre és peremterületre osztották a világot. Kérdéses azonban, hogy a korabeli politikai gondolkodást mennyire befolyásolták a modern geopolitikai teóriák. Ezen elméletek alapján a Balkán-félsziget ütközőzónának tekinthető a mag- és a peremterületek között. A térségben a nagyobb hatalmak részben saját területük védelme, részben expanziós terveik érdekében befolyásuk alatt álló övezetet igyekeztek létrehozni, így 1878-ban a berlini kongresszuson érdekszférákra osztották a Balkánt a két „heartland”, az Osztrák–Magyar Monarchia és Oroszország között. A viszonyok következtében a szövetségek mindazonáltal instabilak voltak. A vizsgált 35 évben a Monarchia helyzete jelentősen romlott: míg 1878–1903 között baráti országok vették körül déli határai mentén, melyek egyfajta akadályt képeztek az orosz befolyással szemben és megnehezítették Oroszországnak a tengerre való kijutását, 1908–13-ra ez a zóna töredezettebb és bizonytalanabb lett. Az írás a geopolitikai szemléletű térképekkel, útvonalak ábrázolásával, kapcsolati hálókkal szemlélteti a balkáni államok és nagyhatalmak törekvéseit, viszonyrendszerét 1878 és 1913 között, rámutatva az egyes rövidebb időszakok sajátosságaira.

A következő két írás a bolgár külpolitikai törekvéseket állítja középpontba, és két lényeges esemény – Bulgária függetlenségének kikiáltása, valamint az első Balkán-háborút követő dilemmák – bizonyos aspektusait tárja fel. Az egyik tanulmány arra keresi a választ a korabeli bolgár és magyar titkos diplomáciai források – Thallóczy Lajos naplója és a bolgár uralkodó magyarországi látogatásával kapcsolatos dokumentumok – alapján, hogy a bolgár függetlenség kikiáltásának és Bosznia annexiójának időbeli egybeesése a véletlen játéka volt, vagy pedig volt valamiféle együttműködés a két érintett ország politikai vezetése között, mint ahogyan több diplomata és történész feltételezte, illetve ha volt valamilyen megállapodás, az milyen következményekkel járt. Az annexió 1907-ben merült fel először komolyabb formában, amikor Burián István közös

pénzügyminiszter memorandumában felvetette a két tartomány annektálását. A következő évben – az annexióval kapcsolatban – Szerbia gyengítése céljából Burián egy Ausztria-párti Nagy-Bulgária megeremtését is javasolta, amit Ferenc József elfogadott. A bolgár vezetés ismerte az annexióval kapcsolatos nemzetközi tárgyalásokat, ugyanakkor Ferdinánd fejedelem nem közölte a bolgár függetlenség kinyilvánításának időpontját. A Monarchiának ugyan kedvezőbb lett volna, ha csak az annexió után kiáltják ki Bulgária függetlenségét (nem mellékesen az orosz diplomaták is ezt tanácsolták), az október 5-i, korai bolgár lépés azonban – miként Thallóczy írta – azonnali cselekvésre kényszerítette az osztrák–magyar vezetést, és többszöri elhalasztás után, a Monarchia számára kedvezőtlen időpontban bejelentették az annexiót. Ha volt is együttműködés Bulgáriával – mint Thallóczy megjegyzi –, az bár az első pillantásra kedvezőnek tűnt, a gyakorlatban csak problémákat okozott. A két esemény egyidejűsége ugyanis megnehezítette az annexió nemzetközi elfogadtatását. Ezt követően 1909–12 között a Monarchia baráti kapcsolatokra törekedett Bulgáriával, azonban nem lépett szövetségre vele, legfőbbképp azért, mert nem támogatta a bolgár területi igényeket Macedóniában.

A negyedik tanulmány bolgár levéltári források alapján az első Balkán-háború utáni időszakot, annak diplomáciai mozgásait vizsgálja, és felveti azokat az alternatívákat, amelyek talán lehetővé tették volna a második Balkán-háború elkerülését, illetve bemutatja, hogy a különböző elképzelhető megoldások milyen területi következményekkel járhattak volna. Az első Balkán-háború lezárultával felszínre tört, hogy a korábbi szövetségesek között a területi aspirációk tekintetében feloldhatatlan ellentétek vannak, s az 1912 márciusában megkötött bolgár–szerb egyezményben vázolt határokat módosítani kell (a szerbek a Vardarig kívántak előrenyomulni, amit a hatalmak különböző okokból támogattak). Az átnézett levéltári anyag bizonyítja, hogy a bolgár vezetés tisztában volt azzal, hogy céljai megvalósítását milyen érdekek akadályozhatják meg, ennek ellenére nem volt képes hatékony diplomáciai tevékenységet folytatni. A bolgár elit külpolitikai kérdésekben ugyanis megosztott volt, az egyik irányzat szerint „Macedóniáért még az ördöggel is szövetkezni kell”, míg a másik álláspont azt hangoztatta, hogy a „mindent vagy semmit politika” kalandorpolitika. Bulgária egyrészt túlértékelte katonai sikereit (noha több diplomata is figyelmeztetett, hogy a katonai győzelmek sem feltétlenül járnak együtt a bolgár igények teljesítésével), másrészt hibásan feltételezte, hogy a hatalmak – egy európai háború kitérésétől tartva – megakadályozzák, hogy a korábbi szövetségesek egymásnak essenek. A bolgár külpolitika – miközben került mindenféle kötelezettségvállalást – ingadozott a hatalmak (Oroszország és Ausztria) között,

és elhalasztott minden lehetőséget, hogy bármelyik szomszédos országgal megállapodásra jusson. Végül a bolgár verességgel végződő második Balkán-háborút lezáró bukaresti béke nemcsak Nagy-Bulgária létrejöttét akadályozta meg, hanem meghatározta a bolgár állam szerepét az első világháborúban. A második Balkán-háborút követően ugyanakkor megváltozott a balkáni államok és a hatalmak viszonya, az új konstellációban mindegyikük új orientáció kialakításába, új szövetségek építésébe kezdett.

A következő írás a Balkán feletti hegemoniáért folytatott harc egy újabb eszközét, a gazdasági expanzió kérdését feszegeti. A korabeli sajtóban megjelent különféle megnyilvánulások alapján azt bizonyítja, hogy Magyarországnak voltak koloniális tervei Szerbiával kapcsolatban. Ennek motivációi – miként a tanulmány címe is jelzi – széles skálán mozogtak: a politikai és gazdasági térnyerést célzó tervek mellett felmerültek olyan magyar megfontolások is, amelyek a számba vett lépések önvédelmi és preventív jellegét hangsúlyozták. A korabeli gazdasági vállalkozók és tudósok eszmefuttatásaikban nemegyszer hivatkoztak Magyarország civilizatórikus küldetésére. Miként Havass Rezső fogalmazott: „Budapest legyen a Balkán Párisa, s a magyar gazdasági és szellemi erő terjessze szét jótékony hatását a Balkánon a Dunától a Földközi-tengerig s a Fekete-tengertől az Adriáig.” A tanulmányban vizsgált magyar konzervatív kör (Burián István, Thallóczy Lajos és Tisza István) álláspontja szerint 1913 után Szerbia megsemmisítése nem volt kívánatos, Szerbia annexiója vagy egy elhúzódó háború nem állt a Magyarország érdekében (szemben a gazdasági alávetéssel, valamint annak megakadályozásával, hogy Szerbia bármilyen módon is kijusson az Adriai-tengerre). 1914 nyarán, a háború kitörése után sem gondoltak Szerbia anektálására, mivel Szerbia Magyarországhoz csatolása erősítené a délszláv elemet, egyúttal gyengítené a magyar politikai szupremáciát az országban. Ugyanakkor Szerbia Ausztriához csatolása sem volt kívánatos, mivel ez a birodalmi viszonyok átalakulásához vezethetne: Ausztria föderalizálásához vagy trializmushoz, amit a konzervatív csoportosulás elutasított.

A hatodik tanulmány egy régi, vitatott és érzékeny toposzt vizsgál az egyik vezető diplomata, Thallóczy Lajos naplója alapján: nevezetesen azt, hogy ígért-e az Osztrák–Magyar Monarchia anyagi és katonai támogatást Bulgáriának 1913-ban, ha háborúba keveredik a szerbekkel és alulmarad. Thallóczy – naplóbejegyzései tanúsága szerint – korán észrevette, hogy Törökország 1912 novemberében vereséget szenvedett és összeomlott az első Balkán-háborúban. Ezt követően – mivel a korábbi állapotok visszaállítására nem volt esély – újra kellett fogalmazni az osztrák–magyar érdekek megvédésének módjait (Albánia függetlensége és az érdekszféra kiterjesztése

a Morava, Vardar folyók völgye mentén az albán partvidékig). A korábbi szakirodalom pénzügyi segítség felajánlását ismerte el, azonban van olyan adat, hogy az osztrák–magyar diplomáciai körök informálisan fegyveres segítséget ígértek Ferdinándnak. Thallóczy ugyanakkor rendkívül szkeptikus volt a bolgár–szerb háborút illetően, véleménye szerint nem cselekedne úgy sem Szerbia, sem Bulgária, hogy abból a Monarchia húzzon hasznot.

Demeter Gábor sokrétű forrásokra alapozott kötetének középpontjában az osztrák–magyar–bolgár viszony áll, de a tanulmányok jóval szélesebb tematikát érintenek. Mindenekelőtt ott áll a háttérben Oroszország, az örök rivális a Balkánon, amelytől tartani kell, s amely így több okból kifolyólag meghatározta a Monarchián belüli politikai gondolkodást és külpolitikát. Bulgária számára ugyanakkor Oroszország segítő kezet jelentett, amelynek jótéteményeiért azonban meg kellett küzdeni a többi szintén szláv és ortodox állammal. Thallóczy és körének kiválasztása a forráskezelés során lehetőséget nyújtott ahhoz, hogy jelezni lehessen a külpolitikai koncepciók kialakítása során az osztrák és a magyar oldal közötti felfogásbeli, illetve érdekkülönbségeket, valamint azt is, hogy az egyes nyomásgyakorló csoportok miként gyengítették a Monarchia külpolitikájának hatékonyságát. Újabb érdeme a kötetnek, hogy beemeli a gazdasági kérdéseket is, a szerző szerint ugyanis az osztrák–magyar „Drang nach Saloniki” a kellő finansiális háttér és a kedvező külpolitikai konstelláció hiánya ellenére – a történeti szakirodalomban elterjedt állásponttal szemben – komoly realitással rendelkező terv volt. Ennek bizonyítása azonban – miként a Balkánra irányuló gazdasági expanzió elemzése – még további feltáró munkát igényel. Demeter Gábor korábbi munkáiban is jelen volt az alternatívák – bizonyos esetekben a „mi lett volna, ha” ahistorikusnak tűnő gondolatok – számbavétele, és ezúttal is találkozhatunk ilyen felvetésekkel (például a második Balkán-háború, a területi aspirációk kezelésének lehetőségei kapcsán).

Végezetül meg kell említeni, hogy a kötet Szófiában, a Bolgár–Magyar Történész Vegyes Bizottság gondozásában jelent meg angolul. Azt talán nem kell külön hangsúlyozni, milyen fontosak a magyar történetírás nemzetközi reprezentációja szempontjából a külföldön, idegen nyelven megjelenő munkák. Várjuk a sorozat újabb színvonalas köteteit.

Demeter, Gábor: *Diplomatic Struggle for Supremacy over the Balkan Peninsula 1878–1914. Collected Studies.* (Diplomáciai küzdelem a Balkán-félsziget feletti hegemoniáért, 1878–1914. Válogatott tanulmányok.) Sofia: Institute of History, Bulgarian Academy of Sciences, 2017. 159 p. (Publications of the Bulgarian–Hungarian History Commission, 1.)

Bíró László

Olasz monográfiák az orosz október centenáriumán

„Mare magnum”-nak, „Nagy tengernek” nevezi *Guido Carpi*, a nápolyi L’Orientale egyetem professzora *Oroszország 1917. Egy forradalmi esztendő (Russia 1917. Un anno rivoluzionario)* című könyvében a szovjet forradalom irodalmát (185. o.). A „forradalmi esztendő” centenáriumán e „tenger” Olaszországban is jócskán gyarapodott, amit az ottani könyvesboltokba látogató magyar érdeklődő csak szomorúan hasonlíthat össze a honi kínálat százalmas szűkösségével. Az olasz történettudomány hagyományosan nagy figyelmét a szovjet forradalom és rendszer iránt az évfordulón különösen aktuálissá és elevenné teszi, hogy, mint arra *Ettore Cinnella*, a Pisai Egyetem egykori oktatója rámutat monográfiájában – *1917. Oroszország a szakadék felé (1917. La Russia verso l’abisso)* – Olaszországban a témával korábban főként kommunista elkötelezettségű történészek foglalkoztak, akik „a Togliatti-éra durva hazugságai” után még az eurokommunista Berlinguer-korszakban is csak „kifinomult és megnyerő féligazságok kidolgozásáig” jutottak, vagyis „a legenda, miszerint az Olasz Kommunista Párt intellektüeljei döntően járultak hozzá a szovjet valóság és a kommunista világ kritikus tanulmányozásához” Cinnella szerint „nem igaz” (23. o.). „Az olasz kommunisták elemzései és feldolgozásai – így Cinnella – elvakították Gorbacsovot is”, pontosabban megerősítették abban az illúziójában, hogy „elég a sztálinizmust elítélni” (uo.). Csakhogy „a sztálinizmus nem torz kinövés volt az alapvetően épp testen, hanem a szovjet forradalom bolsevik végeredményéhez és az azt követő eseményekhez szervesen kötődő jelenség” (uo.). Ennek kimondására és kimutatására még kevesebb szándékot és fórumot lát Cinnella a mai putyini kurzusban, melyről – a „nyitott és értelmes” Gorbacsov (22. o.) reformpolitikájával szemben – lesújtó a véleménye, egyebek között épp azért, mert „nyugatellenes” és „soviniszta” szemléletével, „bár megtagadta a bolsevik doktrínát, bálványozza a kommunista éra legnagyobb hóhéját... előmozdítja Sztálin kultuszát” (14. o.).

„Oroszország erkölcsi újjászületésének – vallja Cinnella – azon század komoly kritikai újragondolásával kell kezdődnie, mely 1917-től választ el

minket” (31. o.). A kiindulópont, logikusan, 1917 végzetes esztendeje. Vagy talán mégis inkább 1905, melyet a történész egy korábbi könyve címében „az igazi orosz forradalomnak” nevezett (1905. *La vera rivoluzione russa*, 2008.). Miért? Mert 1905 „grandiózus kísérlet” volt Oroszország „alkotmányos megújítására”, modern és liberális állammá való átalakítására (33–34., 43–44. o.). „1905 nem «1917 főpróbája» volt”, ahogy Lenin vélte (33. o.), a két forradalom alapvetően különbözött egymástól. Éspedig döntően azért, ami véresen-tragikusan közékük ékelődött és mindent megváltoztatott, mégpedig rossz irányban: az első világháború miatt, amelynek szintén ezekben az években emlékezünk a centenáriumára. Az apokalipszis nemcsak a régi rendszert, a cári hatalmat erodálta, de az erkölcsi normákat is, mindenekelőtt és mindenekfölött az emberélet szentségét, a gyilkolás tilalmát, „az élet brutalizálódását” (37. o.) s az erőszak eszkalálódását eredményezve.

Cinnella a mámoros „forradalmi évet” és következményeit tragédiának ábrázolja, ám a tragikum komponensei közül a szükségszerűséget, a végzet-szerűséget nem abszolutizálja és nem misztifikálja. A februári forradalom még 1905 örököse volt: 1917 „miután látta az orosz liberalizmus nagyszerű győzelmét, hallotta annak hatyúdálát is” (72. o.). A két forradalom, „1917 februárja és októbere között” (ez az első, a leghosszabb rész címe, 41. o.) éppenséggel a voluntarizmus bizonyult végzetszerűnek, a fanatizmus, és nem valamiféle misztikus „történelmi szükségszerűség”. Lenin és pártja voluntarista-fanatikus kommunista forradalmisága a háborúban elvadult „tömegeket bolsevizálta” (149–159. o.), ez vezetett a „plebejus *jacquerie* és egy modern politikai párt” találkozásához és egybeforrásához (178. o., vö. 198. o.). Cinnella itt, más szavakkal bár, de *Hannah Arendt* tézisét eleveníti fel „a csöcselék és az elit időleges szövetségéről” (*A totalitarizmus gyökerei*, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1992, 397–411. o.). Az áldatlan „szövetség” nemcsak a népi szabadságmámort fordította önnön ellentétébe: a klasszikus liberális szabadságjogok a cári önkényuralomnál is totálisabb eltírásába, hanem a forradalmat is. A forradalmi állam úgyszólván születésétől kezdve forradalomellenes is volt, levert ellenforradalmi (fehér, intervenció) erők mellett valódi, elnyomása, terrorja, intézményesült rablásai miatt és ellen kirobbant paraszti és munkáslázadásokat, sőt „forradalmakat” (249–271., 400–411.), polgárháborút legalább annyira vívott „sokezer faluban” (259. o.), mint a szibériai, uráli, krími frontokon, s „1918. november 18. után Lenin kormányát leginkább nem Kolcsak vagy Gyenyikin seregei fenyegették, hanem a szakadatlan parasztfelkelések, a munkástiltakozások, a Vörös Hadseregből való tömeges dezertálások, a kozáklázadások, az ukrajnai hazafias mozgalom, a bolsevik politika hibái és végül az országra

kényszerített «hadikommunizmus» hatásai” (303. o.). És a kommunista diktatúra minden bajra, minden nyomorúságra, minden fenyegetésre, minden tiltakozásra, minden ellenállásra ugyanazokkal a csodafegyverekkel válaszolt: a véres erőszakkal a végletekig fokozott hatalom-koncentrációval, a parancsuralommal, a munka és az egész élet militarizálásával (355–357. o.). Megszületett a „kommunista Leviathán” (423. o.), amihez foghatót még Hobbes sem tudott elgondolni.

Guido Carpi „évkönyve” derűsebb olvasmány, köszönhetően másféle, „belső” látószögének. „Úgy próbáltam leírni a forradalmat, ahogy az élte meg, aki részt vett benne – foglalja össze előszavában ars poeticáját a könyv-író –, és igyekeztem elfelejteni azt, amit a szovjet kommunizmus epopeiája jelentett jóban és rosszban a huszadik század történelmében...” (11. o.) Ez a perspektíva nyilván nem pótolhatja és nem is nélkülözheti a Cinnella-féle retrospektív krónikát. A pillanatfelvételekből nem áll össze körkép-körkép, csak színes leporelló. Ugyanis a „forradalmi esztendő” – inkább a tavaszt előlegező februárban, mint a „közelítő tél” októberében – a szabadság reményét és lelkesedését hozta el: mindenki beszélt és írt, „néhány hónap alatt Oroszország kimondta mindazt, amit évszázadokig elhallgatott” (73. o.). Mondta, amíg mondhatta... Még a gyerekek is forradalmasdít, parlamentesdít, népgyűlésesdít játszottak az utcán (72. o.). A pacifizmus, az elemi békeösztön parancsolt immár az éveken át vágóhídra hurcolt katonáknak és oszlatta szét, morzsolta porrá a hadseregeket (118–119. o.).

Azonban a káosz, az anarchia, a törvénytelenység, a bűnözés, az erőszak elszabadulása (106., 143., 161. o.) mindennek már ellene hatott. „Moszkva helyzete mindinkább Marius és Sulla Rómájára emlékeztetett” (162. o.). És tudjuk, mi született meg azokból a zavaros-véres évekből. A költők, akiknek szava immár az egyedüli bizonyosságot, az utolsó kapaszkodót jelentette a felfordulásban, a teljes bizonytalanságban (74. o.), megéreztek a közelgő borzalmat, a születő rémuralmat: az irodalomtörténész Carpi idézi Alekszandr Blok, Anna Ahmatova, Borisz Paszternak, Marina Cvetajeva és mások baljós próféciáit (25., 29. o.).

De citálja a terror prófétáit is. „Számunkra nem léteznek a «humanitárius» erkölcsiség régi normái, melyeket a burzsoázia azért talál ki, hogy elnyomja és kizsákmányolja az alsóbb néposztályokat” – hirdette Martyn Lacis, vörösgárdista, majd csekista főnök, Dzserzinszkij helyettese, tömeggyilkos. Egy jó tanítványa biztosan akadt, aki fejtetőre állított erkölcsstanát megfogadta, hűen követte, átültette a valóságba: Sztálin. Az ő parancsára végezték ki Lacist a „nagy terror” idején (14–15. o.). Sem ő, sem Trockij, sem Zinovjev, sem Kamenyev, sem Buharin, sem a sztálinizmus többi bol-

sevik áldozata nem ismerte fel, mekkora volt az októberi forradalomnak és vezérének, valamint az ő követőinek, köztük nekik maguknak a felelőssége abban, hogy – és most visszakanyarodunk Cinnella könyvéhez, annak zárószavaihoz – „Szovjetországra leereszkedett a kommunizmus hosszú éjszakája”.

Guido Carpi: *Russia 1917. Un anno rivoluzionario.* (Oroszország 1917. Egy forradalmi esztendő), Carocci editore, Roma, 2017, 199 o.

Ettore Cinnella: *1917. La Russia verso l'abisso* (1917. Oroszország a szakadék felé), Della Porta Editori, Pisa, 2017, 469 o.

Madarász Imre

Történeti ruszisztika a XXI. században

Az ELTE BTK Ruszisztikai Központja 1998-ban rendezett először nemzetközi történeti ruszisztikai konferenciát. Azóta eltelt 15 év, és a két évente sorra kerülő rendezvényen a budapesti történeti ruszisztika bizonyította, hogy meghatározó szerepe van a nemzetközi ruszisztikában. A 2015. május 18–19-én tartott nemzetközi konferencia több szempontból is korszakhatár volt: először is tizedik alkalommal került sor a rendezvényre, másrésről a Ruszisztikai Központ 20. évfordulóját, a Magyar Ruszisztikai Intézet pedig fennállásának 25. jubileumát ünnepelte.

A konferenciakötet 2017-ben jelent meg amerikai, belga, magyar, orosz és ukrán történészek tollából, számszerűen 35 orosz és 6 angol nyelvű tanulmánnyal. A könyv négy nagyobb fejezetre tagolódik: egy historiográfiai részre, a következő három pedig nagyobb kronológiai egységekben tárgyalja az orosz történelmet. A könyv jellemzője, hogy eseménytörténet helyett a problémaközpontúság veszi át a főszerepet, így én is témakörökbe csoportosítottan mutatom be, kiemelve néhány tanulmányt.

Az előszóban a kötet főszerkesztője, *Szvák Gyula* méltatta a jubileumi kötetet. Bemutatja a Ruszisztikai Intézet elmúlt 25 évét: a Központ ellen-szélben jött létre, és egy negyedszázad csupán a kezdet. A Ruszisztikai Központ erőteljes nemzetközi kapcsolatokkal rendelkezik, hiszen külföldön könnyebb elismertséget szerezni, mint Magyarországon – ennek megvan-nak a maga történeti és politikai okai. Az orosz történelem soha nem volt népszerű se a közvélemény, se a magyar történelemtudomány számára, és az elmúlt 25 év eredményei után is bőven van még tennivaló a feltörekvő új generáció számára. A kötet bemutatja a hazai történeti ruszisztika mostani állapotát, azon belül is elsősorban a budapesti Ruszisztikai Központ munkásságát, amit Szvák Gyula a témák bőségével, a megközelítések sok-színűségével, a vélemények különbözőségével és a kutatás szabadságával jellemez. Kiemeli továbbá, hogy a történész feladata ruszisztikában is a múlt őszinte bemutatása és a pártatlanság, abban a reményben, hogy ezzel hasznos és tanulságos lehet a jövő nemzedékei számára.

A hat tanulmányból felépülő historiográfiai rész egyfajta bevezetőnek is felfogható, az ezt követő három fejezet tanulmányaiból több valamilyen szinten visszautal ezekre. Külön érdekesség, hogy képet kapunk a holland, magyar, orosz és ukrán történelemtudomány jelenlegi állapotáról és annak orosz történelemhez fűződő kapcsolatáról.

Krausz Tamás tanulmánya (Azonosítható-e a náci Németország a Szovjetunióval?) egyben válasz is egy korábbi kötetének – Krausz Tamás: Történeti ruszisztika a XXI. században. Varga Éva Mária: A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban (Levéltári dokumentumok 1941–1947). Bp. 2013. – kritikáira. A magyar történészek számára ismert vitáról van szó, ennek ellenére érdemes kiemelni, mivel az utóbbi évek egyik jelentős szakmai konfliktusa (volt). A szakmai párbeszédet – miszerint a magyar megszálló csapatok a Szovjetunió területén népirtást vagy „csak” tömeggyilkosságot hajtottak végre – felváltotta egy ideológiai vita: a náci Németország és a Szovjetunió azonosítása, a honvédő háború, mint sztálini mítosz megjelenése, ezt pedig követte az orosz nép, mint egy kulturálisan alacsonyabb rendű nép némethez vagy magyarhoz hasonlítása. Tanulmányában Krausz Tamás az ideológiai konstrukcióra, a népirtásra és hamis forrásokra helyezi a hangsúlyt. A szerző végül arra hívja fel a figyelmet, hogy a történészeknek nem kell elköteleződni egyik oldalon sem, a történelemtudománynak pedig nem kell a hatalom szolgálatába állnia. A második világháborúval foglalkozik *Fóris Ákos* és *V. L. Martinyenko* tanulmánya is, előbbi a szovjet hadifoglyok magyarországi körülményeit mutatja be, utóbbi Ukrajna német lakossága és a megszálló csapatok kapcsolatát vizsgálja.

Új megközelítést vizsgál a ruszisztikában *Irina Glebova*, a történeti ruszisztika feladatait és kutatási területeit próbálja meghatározni. A professzor kutatásaiban mindig nagy szerepet kap a társadalom. A ruszisztika kutatási témái időről időre változnak, kezdetben abban látták a feladatot, hogy Oroszországot egységes szociokulturális és szociotörténelmi jelenségként tanulmányozzák. Glebova szerint a Szovjetunióban létrejött egy zárt társadalom, ami elnyomta az egyént, miközben nem feltételezett semmilyen társadalmi önreflexiót. Bármennyire is igyekezett a nyugati és az orosz ruszisztika megérteni a jelenséget, társadalmi következtetést nem sikerült levonni. Glebova így a ruszisztika egyik fő irányvonalát a mai orosz társadalom kutatásában találja meg, illetve a Szovjetunió felbomlásával az új társadalom építésének kísérletét szeretné megérteni.

Filippov Szergej a civilizációs megközelítés lehetőségeiről és csapdájairól írt az orosz történelemmel kapcsolatban. Felmerül a kérdés, hogy a XXI. században mi fogja jellemezni a történeti ruszisztikát, milyen módszerek és

tudományos megközelítések. Tény, hogy a civilizációs megközelítés megkerülhetetlen. Ennek lényege, hogy a történeti, politikai, szociológiai kutatások középpontjában nem a nemzetek és az államok vagy a világtörténelem egésze állnak, hanem a nemzetek feletti közösségek és a helyi civilizációk. Filippov arra a következtetésre jut, hogy ez a nézőpont nem tudott sem jelentős tudományos eredményeket felmutatni, sem tudományos perspektívát előrevetíteni. Fogalmai még nem kidolgozottak, Oroszország civilizációs identitása meghatározatlan, nincs konszenzus civilizációs sajátosságairól, ráadásul az orosz történelem jellegzetességei sem indokolják a külön civilizációról való diskurzust.

A kötetben helyet kapnak a magyar–orosz kapcsolatok is: *Font Márta*, *Suhajda Szabolcs*, *Kecskeméti Gábor*, *M. V. Kovaljov* írásai a középkor, a XIX. század és az 1920–1940-es évek tekintetében részletezik a témát. Kecskeméti Gábor doktorandusz tanulmányában azt vizsgálja, hogy a XIX. századi liberális politikusok ruszofóbbok voltak-e. A kérdésre a szerző szerint nem lehet pontos választ adni, de az kiderül, hogy kulturálisan alacsonyabb rendűnek tartották az oroszokat, a cári Oroszországtól pedig egyrészt tartottak, másrészt sértettséget éreztek. Ebben benne volt 1849 emléke, az Osztrák–Magyar Monarchia és Oroszország ellentéte a Balkánon, Magyarország megoldatlan nemzetiségi problémái és az ehhez kapcsolódó pánszlávizmustól való irreális félelem. Kecskeméti a kor „ruszofób enciklopédiáját” is bemutatja, ami a régi sztereotípiákból építkezik, miszerint az orosz nép a cár szolgája, de a zord Szibéria képe is megjelenik. Emellett az „enciklopédia” egy titkos német–orosz szerződést is említ, amely a pánszlávizmust és a germanizációt segíti elő, a magyarországi nemzetiségeket pedig árulónak tartja. Vagyis a ruszofóbia összekapcsolódik a politikával, Oroszországban egy külső veszélyforrást lát, ám Kecskeméti megállapítja, hogy az igazi veszély a szűk látókörű uralkodóosztály volt.

A mindenkori magyar–orosz kapcsolatok mellett igen aktuális még Oroszország és Európa viszonya, illetve az orosz–ukrán kapcsolatok is. Ennek történelmi beágyazottságáról és problémáiról is olvashatunk a könyvben. *Jakov Lazarev* és *Varga Beáta* az orosz és ukrán történelemtudomány jelenlegi álláspontját vizsgálta az orosz–ukrán kapcsolatokat illetően, mindkettő a hetmanátusban látták az egyik problémát (vagyis annak értelmezésében). Lazarev szerint a hetmanátus nemcsak az ukrán nemzeti emlékezet, hanem az ukrán történelemtudomány „sérthetetlen” pontja is, ezzel magyarázzák az ukrán függetlenség elvesztését és a XVII–XVIII. századi orosz–ukrán kapcsolatok negatív töltését. Varga Beáta is a kérdés átpolitizáltságában látja a problémát, az orosz és ukrán történészek közötti ellentét

jól mutatja, hogy előbbi fél szerint egy önkéntes egyesülésről van szó, utóbbi szerint viszont az ukránokat belekényszerítették ebbe. Ám maga a szerző is megjegyzi az ellentétes véleményektől függetlenül, hogy a Hetmanátusra nem lehet független államként tekinteni.

A multidiszciplinaritást és a sokszínűséget jelzi, hogy nemcsak klasszikus politikatörténeti témák kaptak helyet a kötetben, hanem a kultúra, a gazdaság és a társadalom is. A tanulmányok sokaságából kirajzolódnak a XVIII. század és a XIX–XX. század fordulója nőtörténelemének különböző epizódjai. *Sashalmi Endre* a női uralkodók koronázási jelvényeit vizsgálva megállapítja, hogy a jelvények ikonográfiája a női uralkodók legitimitását segítette elő. *Nagy Szilvia* a női terroristák szerepét vizsgálja az új historiográfiai kutatások tükrében, *Mészáros Zsófia* pedig a XIX. század második felének női emancipációját Oroszországban a nihilizmussal és a radikalizmussal összefüggésben tárgyalja. Mészáros elsősorban Dmitrij Piszarev nézeteit ismerteti a női egyenjogúsítással kapcsolatban. Külön érdekesség, hogy Piszarev műveiben észlelhető a korszak összes nem konzervatív ideológiai áramlatainak váltakozása, és ahogy a többé-kevésbé liberális kritikusként mondható Piszarev a radikalizmus felé fordul.

Nemcsak különböző témakörök, de események szerint is tagolható a kötet, a második világháború mellett jelen van a 100 éves első világháború is. *Brigit Farley* tanulmányának témájául a háborút és egy kevésbé ismert történetet választott: egy orosz egységet 1916-ban Franciaországba küldtek segítségként Németország ellen, ám a következő évben kirobbanó két orosz forradalom megváltoztatta a katonai egység életét is. Marseille-ben kezdetben örömmel fogadták a katonákat, ám végül választaniuk kellett: tovább harcolnak a franciákkal, vagy Észak-Afrikába küldik őket kényszermunkára. Az eseményeket Farley Vavilov katonai visszaemlékezései alapján rekonstruálja, miszerint a brigádok is különböző módon viszonyultak a forradalomhoz: a „szabad Oroszországot” támogatták, miközben nem tudták, hogy milyen „szabad Oroszországot”. Farley megjegyzi, hogy nem az a kérdés, hogy ezek a katonák „hősök vagy lázadók” voltak-e, hanem hogy ők is egy olyan háború áldozatai, amely megváltoztatta azt a világot, amit eddig ismertek.

Többféle kutatási módszer jelenik meg *Ann Kleimola* (a technológia átvételének és a kultúra felzárkóztatásának a kérdése), *L. G. Csapajeva* (eszmetörténet és az ideológia nyelvi kontextusa a XIX. században), *Gyimesi Zsuzsanna* (természettudomány, a humán és a művészi világnézetek egymásra hatása) előadásában is. Megtalálható a vizuális műfaj is, *A. V. Golubovnál* a szovjet politikai karikatúráról, de klasszikus a forrásközpontú

elemzés is *Gyóni Gábornál* (Kijev korai története a különböző évkönyvek tükrében).

Látható, hogy a budapesti Ruszisztikai Központ ismét egy színvonalas, számos megközelítést tartalmazó, aktuális kérdéseket boncolgató könyvet adott ki a Ruszisztikai Könyvek sorozatának 42. darabjaként. Csak a konferenciaköteteket tekintve a Központ már több mint 300 tanulmányt publikált, a világ minden tájáról származó szerzők tollából. A kezünkben tartott, hat doktorandusz tanulmányait tartalmazó kiadvány ugyanakkor azt is jól példázza, hogy bőven van még miről írni. A szóban forgó tanulmányok, a ruszisták nemzetközi kapcsolatait, az új generáció igazolja, hogy a XXI. században a történeti ruszisztikának bőven vannak még tartalékai, ezáltal perspektívája.

Szvák Gyula (főszerk.) – Filippov Szergej – Gyimesi Zsuzsanna (szerk.): Историческая русистика в XXI веке (Történeti ruszisztika a XXI. században) Russian History in the 21st Century. Ruszisztikai Könyvek XLII. Bp., 2017. 342 o.

Farkas Ádám

1956-os magyar menekültek Szlovéniában

Az 1956-os forradalom és szabadságharc 60. évfordulójának alkalmából magas rangú politikusokból és szakemberekből álló 1956-os Emlékbizottságot hoztak létre, amely meghirdette a „Magyar Szabadság Évét”.¹ A 2017-ben is folytatódó programsorozat elsősorban 1956 késő őszeinek belpolitikai vetületeire összpontosított. Míg a forradalom következtében Magyarországot elhagyó közel kétszázezer ember történetéről mind a tudományos diskurzusban, mind a közéletben jóval kevesebb szó esett 2016 folyamán. Ha mégis szóba kerültek az „56-os magyar menekültek”, akkor elsősorban az Ausztria irányába távozó, közel 180 ezer magyarról emlékeztek meg. A Második Osztrák Köztársaság kollektív emlékezetében az 1956-os magyar menekültválság és annak sikeres kezelése egyértelműen pozitív tapasztalatként maradt meg. Azonban a másik tranzitországról, Jugoszláviáról mind a magyar nyelvű, mind a nemzetközi historiográfiában jóval kevesebb szó esik. Pedig Tito Jugoszláviájának sem volt semmivel sem könnyebb 1956–1957 fordulóján a kommunista Magyarországról elmenekülő közel 20 ezer embert befogadnia, mint az akkor még önazonosságát kereső, 1955-től újra önálló Ausztria számára. Jugoszláviának, ahogy Ausztriának is, pozitív eseményeket tartogatott az 1955-ös esztendő. Miközben Magyarország ebben az évben nem tudta elkerülni a Varsói Szerződésbe való belépést, addig Ausztriából kivonultak a második világháború óta ott állomásozó négy nagyhatalom katonái, és az Osztrák Államszerződés visszaadta a teljes osztrák állami szuverenitást. Jugoszlávia számára a hidegháborús nemzetközi enyhülés 1955-ben meghozta Hruscsov belgrádi „Canossa-járását” és egy időleges közeledést is Moszkvához. 1956 tavaszán Magyarország déli és nyugati határán is megkezdtek az elavult technikai határzár eltávolítását, amelynek modernizálására 1956 késő őszeig már nem jutott elég idő. Így a forradalom alatt és után a Magyarországról távozni kívánók számára a déli és nyugati határ is átjárható volt, mindaddig, míg azt az új kádári határellenőrzés Ausztria irányába 1957 telének végén, Jugoszlávia irányába 1957 őszen azokat teljesen le nem zárta.

¹ Honlapjuk: <http://www.magyarforradalom1956.hu/> (letöltve 2018. február 19.)

A most bemutatásra kerülő szlovén–magyar kétnyelvű monográfia összefoglalja és több perspektívából is megvilágítja a Juoszláviába és ezen belül az akkori szlovén tagköztársaságba érkezett magyarok befogadásának történetét. Az új perspektíva miatt ez a tanulmánykötet túlmutat az eddig hasonló témájú osztrák és magyar munkákon. Az eddigi historiográfiai, szociológiai munkák vagy a távozó magyarok, vagy a befogadó, többségi társadalom perspektívájából vizsgálták az eseményeket, míg a nyugati és a déli határ másik oldalán élő magyar kisebbségek szinte teljesen kívül maradtak az elemzések látóhatárán. Ebben a munkában a vendvidéki magyar kisebbség 1956–1957-es szolidaritását és aktivitását oral history interjúk segítségével ismerhetjük meg. Ez a megközelítés alkalmas lehet az államhatár két oldalán élő magyar lakosság transznacionális találkozási pontjainak bemutatására is, amely kiindulópontként szolgálhatna akár egy közép-európai „histoire croisée” (entangled history) típusú esettanulmányhoz. Egyetlen hasonló jellegű, oral historyra épülő kötet született mindez ideig a burgenlandi-magyar határ tekintetében,² azonban ebben elsősorban nem a magyar kisebbség tagjai közül kerültek ki az interjúalanyok.

A tanulmánykötet szerkesztője *Kovács Attila*, szlovéniai magyar történész, aki a Pécsi Egyetemen doktorált, a ljubljanai Etnikai Kutatóintézet munkatársa. Az ő korábbi 56-os kutatásainak és személyes elkötelezettségének az eredménye ez az öt tanulmányt magába foglaló kötet, amely 2016-ban jelent meg magyar és szlovén támogatók segítségével.

Az első esszé jellegű tanulmányt „Ötvenhat közös ügyünké vált... 1956 muravidéki vonatkozásai: menekültügy és sajtó” címmel *Bence Lajos*, lendvai újságíró és költő jegyezte. Bence a határ menti lét egyik meghatározó jellemzőjét írja körül, amikor arra világít rá, hogy a Magyarországon zajló események nem hagyták érintetlenül az államhatár másik, jugoszláv (szlovén) oldalán élőket és a magyar kisebbséget sem. A későbbiekben 1956 éppen úgy tabunak számított Jugoszláviában, mint a kádári Magyarországon. Bence kifejti, hogy a szlovéniai (jugoszláv) kommunista sajtó szűkszavúan írt a magyar eseményekről, hiszen az a (sztálini típusú) kommunista rendszer válságát tette nyilvánvalóvá.

Kovács Attila két tudományos tanulmányt is írt a kötet számára. Az első az „'56-os magyar menekültek Szlovéniában” címmel a magyar menekültek perspektíváját elemzi. Ebből megtudjuk, hogy Jugoszlávia még 1956 év végén sem nyújtott automatikusan menedékjogot a Magyarországról érkezőknek. Az osztrák kormány 1956. október 28-ától minden Magyaror-

2 Wolfgang Bachkönig: „*Heimat, warum musste ich dich verlassen?*“ Ungarnaufstand 1956, Zeitzeugen erzählen. Munderfing, 2017.

szágról érkezőnek megadta az 1951-es genfi menedékjog alapján a politikai menekültstátuszt. Jugoszlávia irányába akkor növekedett meg 1957 elején a kivándorolni akarók száma, amikor 1956 legvégén az osztrák határt magyar oldalon elkezdtek jobban ellenőrizni és idővel lezárni. A belgrádi vezetés a fokozódó nemzetközi nyomásra tekintettel döntött a jugoszláv határt átlépő magyarok számára biztosítandó menedékjog megadásáról (26. o.). Ahogy Ausztria, úgy Jugoszlávia is kapott nemzetközi segítséget a menekültválság kezelésére. Ebben Jugoszlávia számára elsősorban az ENSZ volt az összekötő szervezet, addig Ausztriában az ENSZ mellett számos nemzetközi vállalási és világi alapon szerveződő segélyszervezet is tevékenykedett. Azonban mind a bécsi, mind a belgrádi vezetés felismerte, hogy a menekültkérdésben vállalt szerepük pozitívan érinti nemzetközi megítélésüket és emeli országuk imidzsét a nemzetközi kapcsolatok szintjén is.

Ahogy az osztrák belügyminisztérium is törekedett pontos statisztikai adatokra szert tenni az országába érkező menekültekről, ugyanígy készítették a jugoszláv hatóságok is statisztikai összeírásokat a magyarokról. Összehasonlítva az osztrák, a korabeli KSH és jugoszláv statisztikákat, a Jugoszláviába menekültek legnagyobb hányadát is a fiatal, nem házas, munkás férfiak tették ki. A legnagyobb különbség abból adódott, hogy míg Ausztriából néhány hónapon belül a magyarok legtöbbször tovább tudott vándorolni, többnyire az általa kiválasztott új célországba, addig Jugoszlávia esetében a nemzetközi összefogás és a menekültek felvétele egy harmadik, befogadó ország által jóval lassabban valósult meg. A jugoszláviai menekültek esetében, ugyan nem a jugoszláv hatóságoknak köszönhetően, de nem működött olyan automatikusan az 1951-es genfi menekültkonvenció azon elve sem, mely szerint a politikai menedékjog birtokosa maga választhatja meg, hogy melyik országban kíván letelepedni. Bár meg kell jegyezni, hogy az Ausztriából tovább vándorolni szándékozó magyarokkal szemben is bevezettek a befogadó országok bevándorlási kvótákat. Ezek kibővítését, akár az Egyesült Államok vagy egyes nyugat-európai országok esetében is Ausztria vezetése csak aktív és céltudatos lobbitevékenységgel tudta elérni. Az 1955 utáni nyugati orientációjú osztrák külpolitika első nagy erőpróbája az 1956-os menekültválság sikeres nemzetköziesítése volt. Jugoszlávia ugyan megkapta az ENSZ Menekültügyi Főbiztosságától (UNHCR) a menekültszám után járó anyagi támogatást, azonban a menekültek átvétele harmadik, befogadó országok által jóval vonatottabban haladt. Ami jól bele is illett az 1955–1956-os év hidegháborús logikájába, hiszen Moszkva és Belgrád aktuális közeledésének irányvonalát ekkor még egyértelműen nem lehetett beazonosítani. Azonban Ausztria svájci típusú semlegessége

és nyugati, demokratikus és kapitalista irányultsága 1956 késő őszére már kikristályosodott. Ezt honorálta is a „Nyugat”, hiszen csökkentette Ausztria menekültellátásból adódó terheit és befogadta onnan a magyarokat. Ausztria jobban ki tudta aknázni a nemzetközi imidzspítés tekintetében a „tranzitország” szerepét, mint Tito Jugoszláviája. A fejezetben bemutatott statisztikai adatok ismeretében érdekes lenne megvizsgálni annak okait, hogy Jugoszláviából miért repatriáltak szignifikánsabban többen, mint Ausztriából. Ehhez talán az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának belügyi, államrendészeti iratai nyújthatnának kapaszkodót. A genfi menekültkonvenció non refoulement elvét³ a Jugoszláviába menekült magyarok esetében a tanulmány tanúsága szerint többször is megsértették, ilyen esetekre az ausztriai menekültek esetében jellemzően nem került sor.

Ausztriában a magyarokat regisztrálásukat követően a burgenlandi felvevőtáborokból a belsőbb tartományok irányába szállították tovább, ahogy a jugoszláv hatóságok is a magyar–jugoszláv határ közelében levő felvevőtáborokból az ország belsejében felállított táborokban helyezték el a menekülteket. A táborok elhelyezkedéséről a tanulmány szerencsére térképet is közöl (42. o.). Noha a Jugoszláviából való harmadik, befogadó országba történő továbbvándorlás Ausztriához képest lassabban zajlott, az egyes országok által Jugoszláviából befogadott magyarok aránya többnyire megegyezik az osztrák adatokkal. Az első helyen szintén a tengeren túli országok (USA, Kanada, Ausztrália) szerepeltek, azonban a nyugat- és az észak-európai országok jóval kevésbé voltak befogadók a Jugoszláviába menekült magyarokkal szemben, mint az Ausztriában menedéket lelt sorstársaikkal szemben. Ausztria és Svájc vállaltak az ENSZ közbenjárására legnagyobb szolidaritást Jugoszláviával, az európai országok közül ők vették át a legtöbb 1956-os magyart a délszláv államból. Míg az Ausztriába menekült közel 18 ezer zsidó nagy része az USA-ba vándorolt tovább és csak kisebb hányaduk Izraelbe, addig a 175 Jugoszláviába érkezett, magát zsidó vallásúnak valló személy mindegyike Izraelben telepedett le. Összesen 634 magyar maradt tartósan Jugoszláviában, így arányukban jóval kevesebben választották az 1956-osok közül új otthonuknak Tito kommunista Jugoszláviáját, mint a demokratikus és kapitalista Ausztriát. Pedig az egykori menekültek visszaemlékezései alapján „Jugoszláviában tisztességesen bántak velünk” (65. o.).

Göncz László szlovéniai magyar publicista, történész és parlamenti képviselő tanulmánya az oral history segítségével idézi fel az 1956-os magyar események szlovéniai – állami, kommunista párt által irányított és lakos-

3 A menekülteket csak a legkülönlegesebb esetben lehet hazájukba visszaküldeni.

sági szintű – fogadtatását. Ahogy az lenni szokott, ha egy másik ország területén egy előre nem látható, rendszer ellenes esemény történik, kezdetben egymásnak ellentmondó és zavaros hírek érkeznek onnan, így volt ez 1956 őszén a magyarországi hírekkel is. A rendbontásról, a rendszerellenes megmozdulásokról érkező híreket természetesen a jugoszláv és a szlovén kommunista pártapparátus is igyekezett saját elképzelése szerint formálni és alakítani. A szerző megállapítja, hogy a Magyarországról érkező hírek áramlását nagyban nehezítette az 1948 óta feszült magyar–jugoszláv viszony, amely a közös határszakasz hermetikus, technikai határárral történt lezárását eredményezte. Göncz megjegyzi továbbá, hogy az államközi feszültség nagyban gyengítette a magyar kisebbség „nemzettudatát” (69. o.). Azonban nem szabad megfeledkezni arról a tényről, hogy 1956 tavaszán az osztrák–magyar mellett a jugoszláv–magyar határszakaszon is megkezdődött a technikai határárral, a taposóaknak és szögesdrótok felszedése. Mindez lehetővé tette 1956 őszétől a viszonylag biztonságos államhatár-átlépést a magyarok számára. A Muraközben élők, beleértve a magyar kisebbséget is, az őszi magyar eseményekről értelemszerűen csak részinformációkkal rendelkeztek, amelyeket magyar rádióhírekből, a Szabad Európa Rádió műsoraiból és az egy idő után az arra menekülő magyarok elbeszéléseiből gyűjtöttek össze. Az egykori szemtanúkkal készített interjúk tanúsága szerint a muravidéki magyar kisebbség számára a legmeghatározóbb emlék a magyar menekültek megérkezése és a velük való szolidaritás és segítségnyújtás volt.

Kovács Attila második tanulmánya a szlovéniai 1956-os magyarok számára felállított menekülttáborokról szól. A szlovén belügyminisztérium nyolc menekülttábort és két befogadó tábort működtetett 1956 novemberében és 1957 novemberében között az 1631 szlovén tagköztársaság területén elszállásolt magyarok számára. Kezdetben a Magyarországról érkezőket, még politikai menedékjog nélkül turisztikai létesítményekben szállásolták el. Majd a turisztikai szezonra való tekintettel, ahogy Ausztriában is igyekeztek ezeket tehermentesíteni, így a magyarok többnyire várakban és kastélyokban berendezett menekülttáborokban kaptak szállást. A nem elegendő tábori kapacitás miatt kezdetben Ausztriában is magas volt azok száma, akiket szállodákban és magánszállásokon helyeztek el, addig Jugoszláviában nagyon kevés magyar élt tartósan magánszálláson, helyi családoknál. A menekültlét Jugoszláviában, ellentétben Ausztriával, további politikai színezetet is kapott. A jugoszláv belügyminisztérium és államrendőrség igyekezett beszervezni „megbízható” menekülteket az államrendőrség besúgó-jelentő hálózatába. Azonban kénytelenek voltak megállapítani, hogy „a menekül-

tek többsége nem valami szocialista elhivatottság végett menekült Magyarországról... és nem áll érdekükben Jugoszláviáért őszintén dolgozni” (86. o.). A tanulmány végén a szerző fényképeket közöl a menekülttáboroként használt kastélyok és várak korabeli és mai állapotáról is.

Kolosa Tanja lendvai történész a kötet záró tanulmányában a szlovén sajtó magyar eseményekkel és menekültekkel kapcsolatos híradásait elemzi. A kommunista szlovén sajtó természetesen elővigyázatos volt a Magyarországról érkező hírekkel kapcsolatosan, különösen azokkal szemben, amelyek a kommunizmussal szemben megfogalmazott kritikákat tartalmaztak. Miközben a jugoszláv vezetés üdvözölte Nagy Imre ismételt miniszterelnöki kinevezését, hiszen ez a Tito által is kritizált sztálini modell magyarországi korrekcióját tükrözte. Továbbá Belgrád számára sem volt ismeretlen Nagy Imre „jugoszláv út” iránti szimpátiája. A menekültkérdés azonban csak 1957 januárjától kapott nagyobb hangsúlyt, amikor jelentősen nőni kezdett a Jugoszláviába érkező magyarok száma.

Ausztriában a sajtó nagyban hozzájárult a menekültválság emocionalizálásához, kezdetben a szimpátia, együttérzés és segítőkészség növelésével. Idővel azonban egyre több cikkre rányomta bélyegét a xenofóbia, a konkurenciától való félelem és az osztrák áldozatkészség határainak hangoztatása is. A jugoszláv és a szlovén sajtó cikkeit a szerző úgy jellemzi, hogy azok elsősorban tárgyilagosan, főként statisztikai adatokat közöltek. Nem törekedtek arra, hogy a lakosságban együttérzést keltsenek a kommunista hazájukat elhagyó magyarokkal szemben. Kolosa egyetlen olyan cikket talált, amelyben a menekülteket érző, hús-vér emberként mutatja be, ezt egészében idézte is tanulmányában. Az említett cikk december 23-án keletkezett. A tárgyszerűséget túllépő, érzelmeket ébresztő tartalmat a szerző azzal magyarázza, hogy ekkor már Jugoszlávia is biztosította a magyarok számára az 1951-es genfi menekültkonvenció alapján a politikai menedéket. Ez a cikk pedig ennek a belgrádi politikai lépésnek a lakosság előtti legalizálását szolgálta.

Azonban ne felejtsük meg arról sem, hogy a cikk a „Slovenski poročevalec” napilap vasárnapi számában, december 23-án jelent meg, csupán néhány nappal karácsony előtt. Az osztrák sajtó karácsony előtt számos hasonló együttérzést és segítségnyújtást motiváló cikket produkált, az osztrák lakosság segélyező, adakozó kedvének növelése céljából. Az osztrák menekültválság anyagi terheinek egy részét ugyanis a lakossági adakozásokból az e célra létrehozott bankszámláról fedezték.⁴ Sajnos egyik tanulmány sem

4 Bővebben a magyar menekültek ausztriai költségvetéséről: Murber Ibolya: *Österreich und die Ungarnflüchtlinge 1956*. In: Richard Lein (szerk.): *Jahrbuch für Mitteleuropäische Studien* 2015/2016. Wien, 2017. 19–43.o.

tér ki a magyar menekültekkel kapcsolatos jugoszláv költségvetésre és az esetleges lakossági hozzájárulásra. Pedig igazán sokatmondók lennének a költségvetési információk arról, hogy egy Ausztriához képest anyagilag jóval szerényebb költségvetésű, szintén szövetségi felépítésű ország miként birkózott meg a menekültválsággal.

A tanulmánykötet értékes hozzájárulás a magyar 1956-os menekülttörténet historiográfiájához. Olvasmányos, sok témakört felölelő, változatos témaköröket taglaló munkáról van szó, amely az első nagyívű összefoglalását adja Szlovénia és az 1956-os magyar események és a menekülttörténet összefonódásainak. A kötet egyediségét növeli, hogy képes volt az államhátár két oldalán élő magyar lakosság helyzetét, kapcsolatait bemutatni, miközben bepillantást nyerhettünk a jugoszláv–magyar államközi kapcsolatok kontextusába is. A kényelvű tanulmánykötetet bátran ajánlom az 1956-os menekülttörténet és/vagy a szlovéniai (magyar) történelem iránt érdeklődőknek, bátran állíthatom, nem bánják meg.

„Kam gremo prijatelj? V svet!” Slovenioja in madžarski begunci v letih 1956 in 1957. („Hová megyünk, bajtársak? Világnak?” Szlovénia és az '56-os menekültek) Ljubljana-Lendva, 2016. 122 o. ISBN 978-961-6159-60-9.

Murber Ibolya

A szlovén parlament története 1992–2012 között

Jure Gašparič, a ljubljanaei Legújabbkori Történeti Intézet munkatársa szisztematikusan, minden lényeges szempontra kitérően, ugyanakkor történeti szemlélettel dolgozza fel a szlovén tranzíció egyik legfontosabb intézményének 20 évét. A történeti szemlélet egyrészt azt jelenti, hogy a kötet elején rövid áttekintést ad arról, miként vettek részt a parlament munkájában a szlovének 1848 és 1919 között a bécsi, illetve 1918 után a belgrádi törvényhozásban. Hozzá kell tenni, hogy 1919 és 1990 között az egyes jugoszláv igazgatási egységekben, 1945 után a szövetségi köztársaságokban is működött bizonyos (korlátozott) parlamentáris rendszer. Másrészt a szerző bizonyos fejezetek elején áttekinti, hogy történetileg miképpen jött létre az adott parlamenti szervezeti forma, illetve megoldás (például a parlamenti hárszabály, az obstrukció stb.).

Az említett rövid történeti áttekintés után ismerteti, hogy milyen felhatalmazásai vannak a szlovén parlamentnek. Ezután röviden kitér arra a sajátosságra, hogy a szlovén parlamentnek két nem egyenrangú kamarája van, az országgyűlés, illetve az államtanács. Ez utóbbi, amelybe egyes gazdasági, szociális, szakmai és helyi szervezetek választják meg a képviselőiket, bizonyos mértékig hatással lehet ugyan a törvényhozásra (kezdeményezhet törvényeket, a törvényeket megfontolásra visszaküldheti az országgyűlésnek), de nem törvényhozói szerv. Ezért a szerző, aki úgy véli, hogy ez a nem teljes jogú kamara a jugoszláv szocialista intézményrendszer maradványa az 1990 utáni időkben, a továbbiakban csak az országgyűlés munkáját elemzi. Azzal a fontos kiegészítéssel, hogy 1990 és 1992 között még a régi, a szocializmus idején létrehozott három kamarás parlament működött Szlovéniában. Ezzel az időszakkal azonban csak annyiban foglalkozik a szerző, amennyiben az az események megértéséhez szükséges. Így például beszámol arról, hogy milyen viták voltak azt illetően, hogy ki nevezze ki (a parlament vagy a szakmai szervezetek) a bírákat. A kötet fő témája azonban az 1992-ben kialakított modern szlovén parlamenti rendszer. Az országgyűlésről eljárásban csak annyit, hogy annak 90 tagja van, köztük a két nemzetiség (magyar és olasz) alanyi jogon megválasztott képviselője. Ne-

kik tehát csak az adott nemzetiség más képviselőjelöltjeivel szemben kellett megküzdeniük, a többségi nemzet azon területen induló jelöltjeivel nem. A választási rendszer majdnem teljes mértékben arányos volt.

A következő nagy egység egyenként tárgyalja az öt parlamenti ciklus eseményeit, sajátosságait. Azt, hogy a törvényhozásban 1990-től kezdve új időszak következett be, jól mutatja, hogy bár az 1986 és 1989 közötti időszakban a szlovén parlament is intenzíven működött, az általa meghozott törvények száma jócskán alatta maradt a rendszerváltás utáni években elfogadott törvények számának. A szerző minden egyes parlamenti ciklusnál felsorolja a mandátumhoz jutott pártokat, azokat a küzdelmeket, amelyek a legfontosabb parlamenti posztokért folytak, illetve azt, hogy miképpen zajlottak a koalíciós tárgyalások. Ez utóbbi szempontból az első ciklus (1992–1996 között) sajátossága, hogy nem írtak alá egyetlen koalíciós szerződést, a pártok közötti bizalmatlanság miatt ugyanis a kijelölt miniszterelnök (a liberális demokraták, az LDS vezetője, Janez Drnovšek), külön-külön kötött megállapodást a koalícióban résztvevő pártokkal. A kereszténydemokratákkal (SKD), a posztkommunista baloldallal (ZL, 1993-tól ZLSD, majd 2005-től SD néven), és a szociáldemokratákkal (SDSS, 2003 óta SDS néven). A szerző minden egyes ciklus esetében ismertet ugyan néhány nagyon is jellemző vitát (ezek között volt bizony elég alacsony színvonalú, olykor személyeskedésbe torkolló is), úgy véli azonban, hogy a parlament munkájára általában a komoly és tárgyyszerű ülések voltak a jellemzőek.

Az országgyűlés az első ciklus idején már számos szempontból az EU-csatlakozás előkészítésén is dolgozott. Bár ebben nagyfokú egyetértés alakult ki, erre a parlamenti ciklusra rányomta a bélyegét egy rendkívül éles vita, amelynek a szlovén politikai életre a továbbiakban is komoly kihatása volt. A rendkívül bonyolult ügyről röviden: a nagy népszerűségnek örvendő baloldali köztársasági elnök és a Szlovénia önállóvá válásában kulcsszerepet játszó jobboldali honvédelmi miniszter között éles vita alakult ki azt illetően, hogy mekkora felhatalmazása legyen a hadsereg főparancsnokának, azaz a köztársasági elnöknek. A kulisszák mögött zajló küzdelmekből (amelyek egyebek között a rendőrség és a hadsereg között is folytak) egy került a nyilvánosság elé: 1994. március 21-én a honvédelmi minisztérium biztonsági szolgálata (Moris), a Depala vas nevű település mellett, erőszakot alkalmazva, letartóztatta Milan Smolnikart, aki formálisan civil, a valóságban azonban titkos rendőrségi munkatárs volt. Bár az eset körülményei a szerző szerint sem akkor, sem a kötet megírásának pillanatában nem voltak teljes mértékben tisztázva, a (bal-liberális) miniszterelnök – a miniszter objektív felelősségére hivatkozva – annak felmentését javasolta, amit a parlament

meg is szavazott. Abban az időben külön súllyal esett latba, hogy a Moris polgári személlyel szemben járt el.

Az országgyűlés rendkívüli ülésen tárgyalta az ügyet. A parlament előtt a honvédelmi miniszter szimpatizánsai demonstráltak, a parlamentben erőteljes politikai motivációjú vita zajlott, a parlament épületében a rendőrség speciális egységének tagjai is jelen voltak. A szerző – aki ez utóbbi eseményt semmilyen módon nem kommentálja – ezzel összefüggésben idézi egy baloldali történész egy mondatát, ez azonban annyira fontos, hogy érdemes azt az egész kontextusban idézni: „Akkoriban drámai összecsapás volt egyfelől (a Moris különleges egységével együtt) a civil életbe beavatkozó katonai és paramilitáris szolgálatok, másfelől a rendőrség között. A demokratikus Szlovéniában aktív katonai és rendőrségi előkészületeket hajtottak végre, harci fegyverzettel és felszereléssel ellátott egységeket helyeztek el titkos helyszíneken. A honvédelmi miniszter eltávolítása a Depala vas melletti botrány után, amely ennek a konfliktusnak csupán külső mutatója volt, – a nemzeti televízió közreműködésével, amely a parlamentben zajló vitát az utca hangjaival azonos szinten kezelte – miniatűr szlovén szinten az 1991-es Oroszországra, vagy valamilyen dél-amerikai államra emlékeztetett.”¹

Erről a néhány mondatról egész tanulmányt lehetne írni, itt azonban csak két megjegyzésre szorítkozom. Egyfelől meg kell említenem, hogy a szlovén szövegből (az alany és az állítmány nem egyeztetésének okán) nem világos, hogy mi emlékeztette a szerzőt egy puccsra: az összecsapás, a botrány, vagy a miniszter eltávolítása. Ezzel összefüggésben, de ennél fontosabb módon, mindenképpen magyarázatra szorulna, hogy ha valóban egy puccs előkészületei zajlottak, akkor a parlament miért az objektív felelősség miatt és miért nem a puccs miatt vonta felelősségre a minisztert? Erre azonban egyik szerző sem tér ki. Az pedig már csak hab a torta tetején, hogy 2004-ben a másodfokú bíróság is úgy döntött, hogy az ügyészség megalapozatlanul vádolta meg a Smolnikar letartóztatásában részt vevő négy személyt, mondván, nem követtek el törvényteleniséget. Márpedig épp az említett letartóztatás volt az alapja a miniszter leváltásának.²

Az első parlamenti ciklus idejéből érdemes még három dolgot megemlíteni. Egyfelől azt, hogy 1994 második felében, a szerző szerint máig nem tisztázott okokból lemondott a parlament elnöke, aki pedig a legerősebb koalíciós párt tagja volt. A helyére kijelölt és megválasztott személyt nem csupán az

1 Božo Repe: Vloga slovenskega parlamenta v procesu izgradnje novega družbenega sistema. in: Prihodnost parlamentarne demokracije. Ljubljana, 2010, 21. o.

2 Depala vas: Sodni epilog. <http://www.24ur.com/novice/slovenija/depala-vas-sodni-epilog.html>. 2004. 04. 14.

ellenzék, de az SKD sem fogadta el. A párt elnöke, Lojze Peterle, tiltakozásul lemondott a külügyminiszeri posztról, de a párt ennek ellenére a koalíció része maradt. Másfelől azt, hogy a parlament az erőteljes bal-liberális túlsúly ellenére, kompromisszumként elfogadta, hogy a hittan nem kötelező, de választható tantárgy legyen. Harmadszor azt, hogy egy jelentős maribori ipari létesítmény, a TAM szanálásának ügyében olyan éles volt a nézeteltérés, hogy a ZLSD 1996 elején kilépett a koalícióból, így az 1996 őszi megválasztott parlamenti választásokig kisebbségi kormány vezette az országot.

A második mandátum (1996–2000) már indulásakor sem volt mentes az ellentmondásoktól. Az 1996. november 10-én megválasztott választásokon a jobboldali pártok (akik nem alkottak választási koalíciót) 45 mandátumot, azaz a képviselői helyek felét szerezték meg, de nem érték el többséget. A baloldal 43 szavazatot szerzett, a szerző pedig következetesen a baloldalhoz sorolja a két nemzetiségi képviselőt is, azt állítván, hogy ezen a módon pathhelyzet alakult ki. Bár ez ebben a formában nem egészen igaz (és erről akkor is zajlott, sőt időnként még ma is zajlik vita), a későbbiekből kiderül, hogy az állítás nem teljesen alaptalan. Az alkotmány 110. szakasza szerint „a köztársasági elnök a képviselőcsoportok meghallgatása után javaslatot tesz az országgyűlésnek a kormányelnök-jelöltre”.³ A köztársasági elnök úgy döntött, hogy a legtöbb szavazatot elnyerő párt (azaz az LDS) vezetőjét javasolja. Ez egyfelől indokolt, hiszen a legtöbb esetben ez a gyakorlat, másfelől kétséges, hiszen a szerző által is részletesen bemutatott politikai helyzetben kevésbé volt valószínű, hogy a jelölt képes lesz kormányt alakítani. A politikában azonban semmi sem lehetetlen. 1997. január 8-án az SKD-ból kilépett az egyik képviselő, ezzel a jobboldal mandátumainak száma 44-re csökkent. A nemsokára bekövetkező szavazáson az LDS miniszterelnök-jelöltje 46 szavazatot kapott, ami azt valószínűsíti, hogy a nemzetiségi képviselők is rá szavaztak. Nem követem tovább az ezzel kapcsolatos fordulatokat, a lényeg, hogy a következő koalíció ismét az LDS vezetésével jött létre, méghozzá úgy, hogy a koalícióba bevont két pártot, a jobboldali SLS-t és a nyugdíjasokat képviselő DeSUS-t. A koalíció működése nem volt egyszerű, hiszen az SLS valójában közelebb állt az ellenzékhez, mint a koalíciós partnerhez. Az országgyűlés munkájából kiemelkedik két esemény: 1997-ben az EU követelésére – rendkívüli viták közepette – kénytelenek voltak módosítani az alkotmány 68. szakaszát, amely megtiltotta, hogy külföldiek Szlovénia területén ingatlant vásárolhassanak. Másfelől 1997 vége felé rendkívül kemény vita zajlott arról az ellenzéki javaslatról, hogy határozatban ítéljék el a kommunista totalitarizmus jogellenes csele-

3 A Szlovén Köztársaság alkotmánya. Ljubljana, Uradni list Republike Slovenije, 1992.

kedeteit. Ebben talán nem is annyira a vita részletei érdekesekek, bár a szerző ezekből is ad ízelítőt, hanem az a tény, hogy a televízió az ellenzék kérése ellenére sem volt hajlandó élőben közvetíteni a vitát.

Az LDS és az SLS közötti együttműködés az időnként (pl. a káderügyekben) zajló éles viták ellenére is kitartott egészen 2000 tavaszáig, úgy hogy közben egyebek között még elfogadták a rendkívül kényesnek számító nyugdíjreformot is. Akkor azonban a kormányfő, érzékelve, hogy a választások előestéjén az SLS egyre közelebb kerül az ellenzékhez, törésre vitte a dolgot. Az SLS korábbi miniszterei helyett újak megválasztását javasolta, s az erről tartandó szavazás egyúttal a kormányfőről való bizalmi szavazás is volt. A szavazást a kormányfő elvesztette, s ezután az ellenzékhez csatlakozó SLS részvételével, választások nélkül, új, jobboldali kormány alakult, igaz ez egyáltalán nem ment könnyen, egy időre megint 45:45 volt az arány. Az új, rövid ideig fennálló koalíció sem volt mentes a késhegyig menő vitáktól. Ezek legélesebbje az alkotmánybírók egyik döntése alapján kialakult kényszerhelyzet körül forgott. A parlamentnek döntenie kellett arról, hogy egy vitatott népszavazás következményeként bevezeti a többségi választási rendszert, vagy pedig az alkotmány módosításával más megoldást talál. Az SLS és az SKD közösen létrehozott új pártja (SLS + SKD), amely tartott az SDSS túlsúlyától, úgy vélte, hogy a radikális váltást szorgalmazó SDSS alkotmányos válság kialakítására törekszik. Ezért az immár ellenzékbe került baloldallal összefogva módosították az alkotmányt, a választási rendszer pedig egy kissé módosított arányos rendszer maradt. A jobboldalon teljes volt a zűrzavar, amikor 2000. október 15-én megtartották a választásokat.

A választásokon a jobboldal komoly vereséget szenvedett, csupán 31 képviselői helyet szerzett, az LDS viszont rendkívüli győzelmet aratott. A harmadik parlamenti ciklus (2000–2004) régi-új kormányfője, korábbi taktikájának megfelelően ezúttal is arra törekedett, hogy az LDS úgy foglalja el a politikai és parlamenti élet közepét, hogy jobb- és baloldali pártokat vesz maga mellé. Így került a koalícióba az ZLSD mellett az SLS + SKD és a DeSUS. A kétségbeejtően gyenge ellenzék, úgy próbálta érvényesíteni ellenzéki jogait, hogy 111 alkalommal élt az obstrukció eszközével. E ciklus legjelentősebb parlamenti vitája a lombikbébi-programról szóló törvény 2001-ben tárgyalt módosítása volt. A módosítással egyet nem értő ellenzék elérte, hogy a kérdésről népszavazást tartsanak. A népszavazáson alacsony volt ugyan a részvétel, de a törvény módosítását elutasították.

A másik komoly vita 2002-ben arról szólt, hogy vajon mit jelent a nemzeti érdek a gazdaságban, eladhatóak-e külföldieknek a bankok és a jelentős vállalatok. 2002 végén Janez Drnovšeket államfővé választották, ezért a

parlamentnek új miniszterelnököt kellett választania. A NATO és EU tagság igénye összekötötte az egyébként sok kérdésben vitázó képviselőket és 2003 elején gond nélkül módosították az alkotmányt, hogy a szuverenitás bizonyos elemeit átruházassák bizonyos nemzetközi szubjektumokra. A 2004. október 3-án megtartott választások a bal-liberális oldal vereségét hozták. Egyesek ennek egyik legfőbb okát abban látták, hogy az LDS élén immár nem Drnovšek állt. A képviselőkhöz ekkor már államfőként szóló politikus, némileg önkritikusan is, úgy vélte, hogy az eddigi kormányok egyfajta időzavarban voltak kénytelenek tevékenykedni és néha az volt a benyomás, hogy „bizonyos megoldásokat talán nem voltunk képesek meggondolni, végiggondolni és végigvinni.” A szerző egyetért az államfő azon megállapításával, hogy az első három ciklusban rendkívül komoly munka folyt az Országgyűlésben.

A negyedik ciklusban (2004–2008) jobboldali kormánykoalíció irányította az országot, de ebben is benne volt a DeSUS. Most a bal-liberális ellenzék volt olyan gyenge és megosztott, mint az előző ciklusban a jobboldal. Az is tény, hogy a kormány megpróbálta az erőviszonyokat a maga javára módosítani és a ciklusra erős káderváltozások voltak a jellemzőek. Az egyik legnagyobb vihart a melegházasságról szóló törvényjavaslatról szóló, érzelmeiktől és éles beszólásoktól nem mentes vita keltette. Az ellenzék végül tiltakozásul elhagyta az üléstermet. A kormány gyakran erőszakos, korrupciótól sem mentes politikája nem csupán a politikai ellenfelek körében, de a lakosság szélesebb rétegeiben is ellenérzést váltott ki. Ezt mutatta a média ügyében kibontakozó tiltakozási mozgalom éppúgy, mint az a tény, hogy a lakosság népszavazáson utasította el a kormány egyik privatizációs elképzelését. 2008 első félévében Szlovénia volt az EU soros elnöke. A kormányfő érzékelve a kedvezőtlen légkört és a feladat nagyságát, az elnökség ügyében kialakítandó egység érdekében 2007 novemberében bizalmi szavazásra bocsátotta a kormányt.

A parlamenti vitában az ellenzék természetesen részletesen felsorolta, hogy milyen kifogásai vannak a kormány működésével kapcsolatban, hogy miért nem adhat bizalmat a kormánynak és álságosnak nevezte a kormányfő javaslatát. A kormányfő számára azonban ennél nyilván fontosabb volt, hogy a bizalmi szavazással ismét megerősítette a koalíció egységét, és így sikeresen végigvitték a soros EU elnökséget. Ez sem volt azonban elegendő a lakosságban felgyülemlett elégedetlenség csillapítására, így a jobboldal elveszítette a 2008 szeptemberében tartott választásokat. Az már külön elemzést érdemelne, hogy miért alakult úgy, hogy az SDS, bár az első helyet elveszítve a második helyre szorult, továbbra is a legerősebb jobboldali párt maradt, a többi jobboldali párt viszont jelentősen meggyengült (egyikük ki

is esett a parlamentből). A szerző azt a mások által is hangoztatott nézetet vallja, hogy a domináns SDS háttérbe szorította társait. Úgy vélem, hogy ebben valóban van igazság, a helyzet azonban ennél jóval bonyolultabb. Egyrészt azért, mert bár az SDS elnökét egy korrupciós ügyben megvádolták, és mégis elég népszerű maradt (ez érvényes a DeSUS-ra is, amelynek vezetőjére ugyancsak rávetült a korrupció gyanúja, mégis relative erős maradt.). Másrészt azért, mert nem teljesen világos, hogy miért büntették a választók a pénzügyminisztert adó kereszténydemokratákat. Ez a miniszter ugyanis meglehetősen sikeres volt, az ő vezénylete alatt vezették be Szlovéniában az eurót. Lehet, hogy ennek bizonyos negatív következményei, a magasabb infláció volt az egyik legfőbb ok.

Mindenesetre az ötödik (csonka) ciklusban (2008–2011) ismét a bal-liberális oldal jutott kormányra, és bevonták a DeSUS-t is. A szerző viszonylag részletesen mutatja be a parlamenti posztok betöltése körül ismét kiélekedő vitát.

Ez a kormány azonban rendkívüli hendikeppel indult, hiszen éppen hatalomra kerülésekor vált egyértelművé a gazdasági válság, és a kormány még az év vége előtt megszorító intézkedésekre kényszerült. 2009-ben a koalíció és az ellenzék sajátos ellentmondásba keveredett egymással és saját magával. A koalíció nem akarta elfogadni a 2007-es költségvetési beszámolót, holott azt a jobboldal rendkívül sikeresnek ítélte. Annak érdekében, hogy a koalíciót rákényszerítse a beszámoló elfogadására, kilátásba helyezte, hogy megvívózza Horvátország NATO-csatlakozását, holott valójában semmi kifogása nem volt ezzel kapcsolatban. A baloldal végül kompromisszumra kényszerült, és az újbóli szavazásnál az SD jó néhány tagja megszavazta a költségvetési jelentést. A szerző így összegzi ezt az ellentmondást: „először az egyik parlamenti frakció obstrukciót jelentett be egy olyan kérdésben, amit valójában nem ellenzett, azután egy másik frakció egyik része az újbóli szavazásnál (a korábbitól) eltérő módon szavazott, holott ezzel az eltérő móddal nem értett egyet. A közvélemény értetlenkedett, a koalíció zavarba jött. Az liberálisok egyik vezetője azzal vádolta az SDS-t, hogy »szimbolikusan felégette a parlamentarizmust«”.

Ez a parlamenti ciklus több minden miatt emlékezetes marad. Ezek egyike egy olyan parlamenti eljárás kezdeményezése, ami ugyan a többség összetétele miatt eleve bukásra volt ítélve, de a súlya miatt és azért, mert az országgyűlés egész tevékenysége során ez volt az egyetlen ilyen esemény, érdemes felidézni. A 2007-ben megválasztott baloldali államfő 2009-ben a legmagasabb kitüntetést adományozta a rendszerváltás előtti belügyminiszternek, aki alá a nem túl jó hírű állambiztonsági szervek is tartoztak. A jobboldal szerint ezzel az államfő megsértette az alkotmányt, ezért azt

javasolták a parlamentnek, hogy az államfő ellen indítsanak eljárást az alkotmánybíróságnál, amit az alkotmány 109. szakasza ilyen esetben lehetővé tesz. A szerző részletesen ismerteti annak a nem minden tekintetben kulturált ideológiai, világnézeti, kultúr-antropológiai parlamenti vitának a központi elemét, ami 2010-ben zajlott a meglegházasság ügyében.

Sajnos azt a rendkívül komoly parlamenti válságot, ami részben a gazdasági válság, részben a pártok közötti nézeteltérések eredményeképpen 2011 folyamán alakult ki, a szerző éppen csak megemlíti, és egyáltalán nem elemzi. Pedig ennek eredménye volt az, hogy 2011-ben a kormánykoalíció szétesett. A kormányfő az új miniszterek kinevezését bizalmi szavazással kötötte össze, és azt elveszítette.

2011 végén így előre hozott választásra került sor. A szerző ebben az esetben viszonylag részletesen ismerteti azt a rendkívül bonyolult, parlamenti praktikáktól egyáltalán nem mentes folyamatot, amelynek végén 2012 februárjában nem a választásokon legtöbb szavazatot szerzett, a korábbi bal-liberális pártok romjain frissen létrehozott PS, hanem a második helyet megszerző SDS alakíthatott lényegében konzervatív jobboldali kormányt, amelyben ismét csak helyet kapott a DeSUS.

A parlamenti ciklusokat ismertető fejezet után a szerző a parlamenti munka sajátosságai és a parlamenti politikai kultúra fejezetcím alatt ismerteti a továbbiakat. Itt mutatja be, hogyan jött létre, illetve hogyan működött és milyen változásokon ment keresztül a parlamenti házszabály, a parlamenti vita, az obstrukció, az interpelláció és a képviselői kérdés, a parlamenti vizsgálóbizottság, a parlamenti bizottság intézménye. Ebből a rendkívül jól adatolt, példákkal gazdagított, igen részletes anyagból most egyet emelek ki. A 24 parlamenti vizsgálóbizottság nem mindegyike fejezte be a munkáját. Ha a munkáról valamilyen ideiglenes vagy végleges jelentés készült is, azt az Országgyűlés egyetlen esetben sem tárgyalta meg, így persze egyetlen jelentést sem fogadott el.

A következő nagy fejezet a képviselők jogállását, privilégiumait, a képviselői fizetés, az immunitás rendkívül kényesnek bizonyuló problémáit mutatja be történeti keretbe helyezve, végül a képviselőkkel és a parlamenttel szembeni alacsony bizalom ügyét feszegeti. A kötetet részletes angol nyelvű összefoglaló zárja.

Jure Gašparič: *Državni zbor 1992–2012. O slovenskem parlamentarizmu.* (A nemzetgyűlés 1992–2012. A szlovén parlamentarizmusról) Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino, 2012, 378 o.

Szilágyi Imre

Kelet-Közép-Európa szétágazása és kapcsolatai Oroszországgal

A kelet-közép-európai térségben a több mint húsz éve végbement változások eredményei az ismertető tanulmány szerzője, *I. I. Orlik* szerint arról tanúskodnak, hogy a régió országai eltérő módon kerültek be az összeurópai integrációba. A belső és a külső tényezők által meghatározott differenciálódást figyelembe kell venni a térség államai és Oroszország közötti kapcsolatok vizsgálatakor. Az egyes kelet-európai országokban kialakult folyamatok összehasonlító elemzésével lehet megbízhatóan felvázolni a régió és Oroszország között kiformalódó különböző új típusú viszonyokat. Orlik úgy véli, hogy választ kell adni a következő kérdésekre: a térség országai hosszú időn át és folyamatosan előrehaladva érik el a nyugati partnerek fejlettségi szintjét, az integrációban van-e differenciálódás, a régió államai a nyugati tagországokkal egyenjogúak lettek-e, az integrációban valódi önállóságuk van-e és polgáraik a nyugatiakkal azonos szintre kerültek-e. A differenciálódást három területen kell megvizsgálni: Nyugat- és Kelet-Közép-Európa viszonylatában, a régió országai között és végül az egyes kelet-közép-európai államokon belül. Orlik szerint a térségnek az Európai Unióhoz és a NATO-hoz való csatlakozása óta az Oroszországhoz való viszonyt pozitív és negatív tendenciák egyaránt jellemezték, azonban a területi közelség, a történelmi tradíciók és a kölcsönösen előnyös együttműködés lehetőségei a politikai, gazdasági, tudományos és kulturális kapcsolatok fejlesztésére ösztönöznek.

Kelet-Közép-Európa geopolitikai helyzetével kapcsolatban a szerző rámutat, hogy ez a térség politikai, gazdasági és kulturális értelemben soha nem volt egységes régió. Az itt élő népek sorsát olyan nagyhatalmak határozták meg, mint az Oszmán Birodalom, Ausztria-Magyarország, Poroszország és Oroszország. A két világháború közti időszakban a nyugati hatalmak kontrollálták a régiót és a Szovjetunió szétesése után ezt a pozíciójukat szerezték vissza. Az Európai Unió válsága idején a térség országaiban erősödött az euroszkepticizmus, és olyan törzsökös európai értékek kerültek

előtérbe, mint a nemzetállamiság, a keresztény vallás, a hagyományos morál és a munkaetika. A XX. század végén a régióban lezajlott forradalmak pozitív eredményekkel jártak, és különösen Lengyelországban, Magyarországon és Csehországban demokratizálódott a közélet. Orlik szerint azonban a Szovjetuniótól való korábbi függés helyébe, különösen a NATO-hoz és az Unióhoz történő csatlakozással, egy másik került. Az egypólusú világ kialakulásával az USA elvetette a nemzetközi viszonyok demokratizálásának „gorbacsovi” elveit, és létrejött a szuverén államok belügyeibe való korlátlan beavatkozás lehetősége. A szerző úgy véli, hogy a régió államai korábbi szerepkörükbe tértek vissza: azaz a nyugati nagyhatalmak a hidegháború befejeződése után újra befolyásolhatják őket. A Szovjetunió szétesése és a kelet-közép-európai térségnek a Nyugathoz történő csatlakozása után felcsillant a remény, hogy eljött a demokratikus világ prosperitásának kora. Valójában Orlik szerint a világgazdaságban és a világpolitikában az új konfliktusokkal teli globalizáció időszakába léptünk. A hidegháború végével és a Szovjetunió bukásával a világ nem lett biztonságosabb, és a konkrét katonai és külpolitikai események mutatják, hogy az egypólusú világrendben sem tudják garantálni a békét.

A XXI. század első évtizedében egyfelől erősödött a globalizáció és a kölcsönös függés, másrészt a nacionalizmus és a szeparatizmus. *G. Kennan* amerikai történész és diplomata rámutatott, hogy a Szovjetunió szétesése után egyfajta űr keletkezett, amit ki kellett tölteni. *Z. Brzezinski* szerint az USA elérte célját, és ezután a nemzetközi viszonyokban a NATO és a nyugati nagyhatalmak lettek meghatározó tényezők. A kelet-európai országok csatlakozásával az EU véglegesen nemzetek feletti regionális szervezetté vált. Orlik hangsúlyozza azonban, hogy az Unió tagállamai több kül- és katonapolitikai kérdésben nem foglaltak el egységes álláspontot. Az előbbieket miatt a nemzetközi politikában, mint a korábbi balkáni események és az Oroszország elleni szankciók mutatják, bizonytalan és veszélyes szituációk alakulhattak ki.

Már a Nyugat-Európához való közeledés és az Unióba történő belépés előkészületei során a kelet-európai népek gazdaságuk modernizációjában és a társadalmi-politikai élet megreformálásában hittek. Az integrációt a gazdasági lemaradás és a politikai deformáció leküzdésének egyedüli lehetőségeként fogták fel. Orlik szerint a nyugati életszínvonal gyors elérése a régió minden országában szinte „nemzeti eszmeként” fogalmazódott meg. Az előbbieket elősegítette, hogy a térségben még az Unióba történő belépés előtt a piacgazdaság irányába mutató társadalmi-gazdasági és politikai reformokat hajtottak végre. A szerző kiemeli, hogy a kelet-közép-európai

országoknak az Európai Unióhoz való csatlakozása alapvetően befolyásolta a modern világ geopolitikai struktúráját. A nyugati vezetők a gazdasági és szociális problémák megoldásához segítséget ígértek keleti partnereiknek és nem zavarta őket az sem, hogy a csatlakozó országok nem teljesen feleltek meg a nyugati gazdasági és politikai normáknak. Orlik rámutat, hogy az Unió vezetői a gyorsabb gazdasági, politikai és jogi reformok mellett foglaltak állást, noha ezeket néhány év alatt komoly és veszélyes következmények nélkül nem lehetett végrehajtani. Mindenesetre az Unióba bekerült államokban, ahogy a statisztikai adatok tükrözik, a posztszovjet időszak első éveiben figyelemreméltó gazdasági eredmények születtek, ami lelkesítette a társadalom jelentős részét. Az új tagországok jelentős pénzügyi segítségben részesültek. Orlik erre utal Magyarország és Lengyelország esetében a gazdasági rekonstrukcióra fordított PHARE-program kapcsán.

A szerző hangsúlyozza, hogy a várt Nyugat-Európába vezető egyenletes fejlődés helyett egy megtorpanásokkal tűzdelt úton igyekezett előre a kontinens keleti fele. A nyugati pénzügyi segítség és a belső erőfeszítések ellenére a nyugati gazdasági szint és életszínvonal gyors elérése a jövőbe tolódott. A külföldi tőkének a keleti országokba való behatolása együtt járt azzal is, hogy a régió gazdaságai jobban függtek a külső, transznacionális tényezőktől. Noha a nyugati életmód felé vezető úton születtek eredmények, számos probléma megoldatlan maradt. A szerző utal például a roma lakosság integrálására, a munkanélküliségre, az alacsony élettartamra és az egészségügyre. Az Unió 2008–2009-es gazdasági-pénzügyi válsága érzékenyen érintette Kelet-Közép-Európa országait. A krízis rávilágított arra, hogy valójában Orlik szerint két Európa van: Nyugat-Európa és a kontinens elmaradottabb keleti része. A kelet-közép-európai régiót sújtó mélyebb válság okai között a szerző felsorol nyugati és belső pénzügyi és gazdasági tényezőket, és megemlíti azt is, hogy a térség számára korábban Oroszország is aktív, megbízható gazdasági partner volt és ez a kapcsolat most megrendült. Az életszínvonal, a reáljövedelmek csökkenésében és a nemzeti valuta árfolyamának esésében jelentkező krízis nem egyformán sújtotta a térség országait. Így kevésbé érezte meg a válságot Csehország és Lengyelország.

A kelet-közép-európai országokban nagy reményeket fűztek az uniós csatlakozás utáni szabad mozgáshoz. Orlik rámutat, hogy az „átmeneti időszakban” azonban még léteztek mennyiségi korlátozások, országok és munkavállalói csoportok közötti megkülönböztetések. Az illegális migráció miatt nehéz a jelenségről pontos adatokkal szolgálni. A csatlakozást közvetlenül megelőző években és azt követően a régióból Nyugatra bevándorlók

számát a szakemberek 3-4 millióra becsülik. A migrációt főleg a nyugati-nál alacsonyabb életszínvonal és a térségbeli munkanélküliség stimulálta. A szerző kiemeli, hogy a kelet-közép-európai államoknak az Unióhoz való csatlakozása megváltoztatta az Európán és a szövetségen belüli nemzetközi kapcsolatrendszerét. Az Unió vezetői a szervezet egyik küldetését az európai értékeknek a szövetség új tagjaira történő kiterjesztésében látták. A társadalmi-gazdasági téren igen különféle országokat tömörítő, az Unióhoz csatlakozó régió azonban inkább csalódást okoz mind a régi, mind az új tagállamok lakosságának, főleg ha mérséklődik a jövőbeni fejlődés esélye. Így nem küzdhet le Európa megosztottsága, sőt nőnek az Unión belüli különbségek is. Orlik szerint Európában jelenleg még a hidegháború időszakánál is nagyobb biztonsági kihívásokkal állunk szemben. Új és fontos tényező, hogy az amerikai külpolitikai stratégia átorientálódott: számára Európa már nem a középpontban áll, hanem a globalizált világ egyik regionális szintjét jelenti. A kelet-közép-európai térség a Nyugatnak a közte és Oroszország közötti elválasztó sávként jön számításba. Miután a hidegháború befejeződésével a várakozások ellenére a nyugati–orosz kapcsolatok lényegesen nem javultak: a nyugati világ Oroszországnak a nemzetközi szinten történő semlegesítésére törekszik. Orlik hangsúlyozza, hogy a kelet-közép-európai régió munkaerő-tartalékai, ipari és mezőgazdasági potenciálja és nyersanyag-készletei miatt Európa és a világ stratégiaiilag fontos térsége volt és az is marad. A jelenlegi tendenciák mellett az is kirajzolódik, hogy a kelet-közép-európai országoknak még hosszú utat kell megtenniük ahhoz, hogy a társadalmi-gazdasági fejlődésben és az életszínvonal terén elérjék a nyugat-európai szintet.

A szerző hangsúlyozza, hogy a gazdasági és a politikai viszonyok tekintetében nemcsak Nyugat-Európa és a régió között vannak lényeges különbségek, hanem a térség országai között, sőt az egyes államokon belül is. Lengyelország például elég kvalifikált és a nyugatinál olcsóbb munkaerőt kínál Angliának és Németországnak. Az Oroszország elleni szankciókkal jelentős kár érte az oroszországi lengyel exportot. Az Unióba történő belépésig Magyarország gazdaságilag a térség vezető hatalmának számított, míg azt követően Szlovákia, Lengyelország és Csehország mögé került. Az új kelet-közép-európai uniós tagállamokban belső regionális gazdasági differenciálódás ment végbe. „Gazdag és szegény” régiók nemcsak a Balkánon, hanem máshol is vannak. Orlik a politikai jellegű regionális differenciálódásra hozza fel példának, hogy a Jobbik az észak- és a kelet-magyarországi területeken erős. A szerző hangsúlyozza, hogy Magyarország az Ukrajnában élő magyar kisebbség érdekében lép fel, és az ukrán kérdésben az Uniótól

és a NATO-tól eltérő állásponton van. A térségbeli differenciálódást jelzik az egyes államoknak a szomszédaival szemben megfogalmazódó igényei, amelyeket pedig a második világháborút lezáró nemzetközi szerződésekkel megoldottaknak hittek. Orlik az előbbiekkal kapcsolatban utal Lengyelország Nyugat-Ukrajnával, Magyarország Erdéllyel és más magyarlakta területekkel összefüggő álláspontjára és egyéb problémákra. A szerző kérdésesen véli, hogy az uniós és más európai intézmények tudják-e eredményesen kezelni ezeket az ügyeket.

A kelet- és közép-európai országok Oroszországgal kapcsolatos politikáját döntően befolyásolta az USA és az Európai Unió álláspontja. A szerző rámutat arra is, hogy az új orosz vezetők, köztük maga Jelcin nem tartotta elég fontosnak a térséggel fenntartott kapcsolatokat, és késett az új orosz külpolitikai irányvonal kimunkálása. A politikai, gazdasági és katonai veszteségek ellenére azonban Oroszország igyekszik visszatérni a nemzetközi színtérre. Közben az Unióhoz csatlakozó régió államaiban a gazdasági-társadalmi változások eltérő fokban valósultak meg. A NATO-ban és az Európai Unióban a térség országai próbálják növelni aktivitásukat és érvényesíteni érdekeiket. Így a Visegrádi Négyek (Magyarország, Lengyelország, Csehország és Szlovákia) szubregionális csoportja sikeresen együttműködik gazdasági, tudományos, oktatási, katonapolitikai és más területen. Orlik konkrét példákkal illusztrálja, hogy az Unió több esetben nyomásgyakorlással próbálja befolyásolni a régió államai és Oroszország kapcsolatait. A szerző rámutat, hogy a térség országai különbözően reagáltak az ukrán válság miatt Oroszország ellen hozott szankciókra.

A jelenlegi orosz vezetés úgy véli, hogy az Unió és főleg a NATO bővítésével Európa és a világ geopolitikai átalakítása ment végbe. Ebben a helyzetben átalakultak a külkapcsolatok. A XXI. század eleji Oroszország és Közép- és Kelet-Európa közötti viszonyt mindenesetre nem lehet konstruktívnak tartani a két fél közötti bizalmatlanság miatt. Az orosz akadémiai kutatóintézeti elemzés alapján az Oroszország elleni szankciók terén Orlik a régió országait két csoportba sorolja. Az egyikbe a szankciókat támogatók, a másikba a kételkedők tartoznak. Az utóbbiak szerint az intézkedések ártanak a résztvevők gazdasági érdekeinek és rontják a nemzetközi politikai helyzetet. Az első csoportban a szerző az oroszellenes retorikával és barátságtalan lépésekkel jellemezhető Lengyelországot, a balti államokat, Bulgáriát és Romániát említi, míg a másikban a józanul mérlegelő, óvatos Szlovéniát, Szlovákiát, Magyarországot és részben Csehországot. Orlik utal rá, hogy Oroszország és a kelet- és közép-európai régió kapcsolatait kulturális és pszichológiai tényezők is befolyásolják. Ilyen a Nyugaton meglévő

negatív Oroszország-kép, a ruszofóbia, az orosz történelem és külpolitika elferdítése. A szerző különösen szégyenletesnek és veszélyesnek tartja egyes amerikai és nyugat-európai politikusoknak a nagy honvédő háború befejezése 70. évfordulóján Oroszországnak a német fasizmus leverésében játszott szerepéről tett lekicsinylő és eltorzított állításait. Arra hivatkozva, hogy Oroszország nem európai állam és semmi kapcsolata a nyugati civilizációval, Orlik szerint a Nyugat megpróbálja „kilökní az országot Európából”.

Mind Oroszország, mind a kelet- és közép-európai régió további fejlődése szempontjából fontos, hogy mihamarabb igazi tudományos elemzés szülessen az ezen országok posztszocialista időszakában végbement változásokról. Egyelőre csak az tűnik világosnak, hogy rövid idő alatt pusztán a nyugati sémát követve nem realizálható az ottani fejlettségi szint elérése. Ma már látható, hogy a nyugati tapasztalatok kritikátlan és „gyors” átvétele a saját fejlődési út lebecsülésével párosulva mind Oroszországban, mind a kelet-közép-európai régióban komoly gazdasági és társadalmi problémákhoz vezet.

A szerző hangsúlyozza, hogy Oroszország és a kelet-közép-európai országok közötti kapcsolatokban a gazdasági-kereskedelmi jellegűeknek volt prioritása, és ez a jövőben is fennmarad. A kontaktusok realizálása azonban a régióknak az Unióba való bekerülésével nehezebbé és bonyolultabbá vált. Orlik kiemeli, hogy józan pragmatizmussal megközelítve a politikai véleménykülönbségek ellenére erősíthetők a gazdasági kapcsolatok. Példaként említi magyar cégek részvételét oroszországi lakásépítési, mezőgazdasági és egészségügyi programokban. Magyarországon a legjelentősebb orosz befektető a Gazprom és a LUKOIL. A politikai nézetkülönbségek dacára bővültek a kereskedelmi kapcsolatok Lengyelországgal is. A szerző rámutat, hogy a gazdasági kapcsolatok fejlődésére komoly hatást gyakorol az Unió technikai, egészségügyi és ökológiai normáinak betartása. Orlik a legnagyobb hiányosságnak véli, hogy se az oroszoknak, se a kelet-közép-európai régióknak nincs világos stratégiai koncepciója a kapcsolatok távlatairól. A szerző azonban reméli, hogy a kölcsönösen előnyös kontaktusok fokozatosan helyreállnak és az Oroszország elleni nyugati szankciók sem tartanak örökké.

Befejezésként Orlik felveti, hogy Kelet-Európából lehet-e „igazi Nyugat”. A kontinens keleti felén ugyanis sokáig olyan társadalmi-politikai szituáció állt fenn, amit nehezen lehet besorolni a nyugati szabványokba. A régió a mindennapi életben, a kulturális tradíciókban, etnikai és vallási területen olyan speciális sajátosságokkal rendelkezik, amelyekről nem biztos,

hogy lemond az „Európába kerülés” kedvéért. Kelet-Európa egy történetileg kiformalódott külön régió, amelynek államai differenciáltabbak, mint a nyugatiak. Minden népnek megvan a külön történelme, mentalitása, s a demokrácia és a polgári társadalom fejlődésének eltérő fejlettségi szintjét érte el. Ezek a különbségek sokáig, „ha nem örökre”, fennmaradnak. Kérdéses, hogy a kilátásba helyezett anyagi jólétért cserébe az említett szellemi, lelki értékeket feladják-e ezek az országok. Orlik megemlíti, hogy az Unió keleti bővítését fenntartással fogadta H. Kohl volt nyugatnémet kancellár, H. Kissinger egykori amerikai nemzetbiztonsági államtitkár pedig a szövetségnek és az USA-nak Ukrajna miatti oroszellenes politikáját tartotta elhibázottnak. A szerző végezetül hangsúlyozza, hogy az Unió egyes kelet-közép-európai tagállamai egyre nagyobb önállóságra törekednek, így a nehézségek ellenére, közeli szomszédjukkal, Oroszországgal kapcsolatuk normalizálása és fejlesztése helyes és fontos lépés lenne mindkét fél részéről.

- I. I. Orlik: Differenciacija Central’no-Vosztocsnoj Jevropi i otosenyija sz Rosszijej. (Kelet-Közép-Európa differenciálódása és kapcsolata Oroszországgal). Novaja i Novejsaja Isztorija. 2015. 5. 125–147. o.

Kurunczi Jenő

Véget ért Luce „amerikai évszázada”?

Joseph Nye¹ legutóbbi rövid könyvében az elmúlt évek egyik népszerű témájával foglalkozik: véget ért-e az úgy nevezett „amerikai évszázad”? Ez a híres megfogalmazás még Henry Luce-tól származik, amikor is a Life magazin alapítója egy 1941 februárjában megjelent cikkének adta ezt a címet, s abban az Egyesült Államok eljövendő évtizedekben várható feladatáról írt. Ennek lényege Luce felfogásában Amerika szuperhatalmi státusából következően egyrészt az amerikai befolyás érvényesítése, másrészt a szegény országok megsegítése. Ahogy Luce fogalmazott: az amerikaiaknak a demokratikus alapelveket kell megvédeni, és „teljes szívvel elfogadni kötelességünket és esélyünket, mint a világ legerősebb és legéletképesebb nemzete, és ennek következményeként a világra gyakorolni befolyásunk teljes erejét, olyan célokra, amiket jónak látunk, és úgy, ahogyan azt jónak látjuk”. Rögtön hozzátette, hogy „nem a világ rendőri igazgatása vagy a demokratikus intézmények világra való erőltetése” a feladat, hanem sokkal inkább „hazánk sorsszerű felelőssége az egész világ élelmezésére, akik a civilizáció világméretű összeomlásának eredményeként éheznek és nélkülöznek”.² Sok mindent el lehet mondani az 1941 utáni hat évtizedről, de az elvitathatatlan, hogy az Egyesült Államok a leggazdagabb és legsikeresebb ország volt a glóbuszon ezalatt az időszak alatt. Nye ezt a felvetést, ezt a bizonyos „amerikai évszázadot”, annak kezdetét, jelenlegi státusát és jövőjét vizsgálja új könyvében, és a tőle megszokott olvasmányos stílusban, de gazdag gondolatvilággal ír a témáról.

Nye először is megpróbálja időben megkeresni „az amerikai évszázad” kezdetét. Noha a XIX. század végére az amerikai gazdasági potenciál első

1 Joseph Nye a Harvard Egyetem politológusa, jól ismert gondolkodó, számos könyv szerzője, többek között *Power and Interdependence: World Politics in Transition* (1977), *Bound to Lead: The Changing Nature of American Power* (1990), vagy *Soft Power: The Means to Success in World Politics* (2004). Ez utóbbi koncepció, a „puha erő” fogalma az ő nevéhez fűződik.

2 Henry R. Luce, „The American Century”, in Jessup, John K. (szerk.): *The Ideas of Henry Luce* (New York, Atheneum, 1969), 113, 119.

lett a világon, a világ és Európa politikájára még nem gyakorolt igazi befolyást (mert Latin-Amerikában már igen!), és az első világháború is inkább csak megcsillantotta ezt az esélyt: a versailles-i békét az amerikai szenátus nem ratifikálta, és az Egyesült Államok továbbra is távol maradt az európai politikától. Éppen ezért Nye az Egyesült Államok második világháborúba való belépésre teszi „az amerikai évszázad” kezdetét. De fontos, hogy az Egyesült Államok nem rendelkezett olyan világ feletti hegemoniával, amit a terminus esetlegesen sugall. Elég csak a hidegháborúra gondolni, amikor számos keserű pirulát kellett az amerikaiaknak lenyelni. Nye inkább a „prieminenciára” és „primátusra” helyezi a hangsúlyt (13), ahol mindhárom hatalmi mérőszám alapján Amerika nagy előnyt élvezett és élvez a mai napig is bármelyik másik országgal szemben. Ezek a kategóriák a katonai hatalom, gazdasági erő, és a „puha hatalomnak” nevezett dimenzió. Ez utóbbi egyébként Nye saját paradigmája, amelyet először a hidegháború végén írt könyvében fejtett ki.³ Lényege, hogy a nyers, katonai erő helyett más befolyásolási tényezőkkel sikerüljön rábírn egy másik országot egyfajta viselkedésre – gazdasági, pénzügyi, diplomáciai vagy kulturális vonzerő, illetve befolyásolás – ez a puha hatalom lényege. Nos, a katonai potenciál mellett az Egyesült Államok ebben a kategóriában is mindig vezető helyen állt. Ha ezt az érvelést elfogadjuk és ezt vesszük „az amerikai évszázad” alapjának, akkor Nye szerint ennek messze nincs vége. Nye megvizsgálja, melyik ország, illetve csoportosulások lehetnek legitim kihívói az amerikai primátusnak. Végig veszi a lehetséges jelölteket: Európai Unió, Japán, Oroszország, India, Brazília, és természetesen Kína, amelyik országnak külön fejezetet szentel. Míg az első csoportról megállapítja, hogy vajmi kevés esély mutatkozik, hogy felvegyék a versenyt az Egyesült Államokkal, addig Kína komoly aspiráns képében tetszeleg. De Nye sorra veszi a különböző kategóriákat (katonai erő, gazdasági potencia, népesség, jövedelem, Internet-használat, stb.) és ezek alapján arra a következtetésre jut, hogy igazából sem gazdasági, sem katonai, sem puha erő szempontjából Kína nem képes átvenni a stafétabotot az Egyesült Államoktól, és ha ez a pillanat netán el is jön, ez még sok évtized múlva fog bekövetkezni. Ahogy fogalmaz, „Kína felemelkedése hosszú folyamat, amely még messze van attól, hogy az amerikai évszázad végét jelölje”. (70) A kíniaiak sok mindent eltanultak az amerikaiaktól, de az amerikai siker számos aspektusát egyelőre nem képesek magukévá tenni. Ezután a szerző történelmi könyvének lényegi részéhez ér: elemzi az állító-

³ *Bound to Lead: The Changing Nature of American Power* (New York: Basic Books, 1990).

lagos amerikai hanyatlás néhány kiemelkedő vetületét. Állítása szerint nem valószínű, hogy a hírhedt „birodalmi túlnyújtózkodás”,⁴ amely jelenség korábbi birodalmak hanyatlását okozta, eléri az Egyesült Államokat, hiszen az ország GDP-jének relatív kis részét költi katonai kiadásokra, amely összeg viszont így is sokkal több, mint bármely más országé. A problémák inkább belpolitikai jellegűek lehetnek – elvileg. Mert ugyanis Nye meggyőződése az, hogy a jelenleg és a közeljövőben prognosztizálható hazai problémák semmivel sem jelentenek komolyabb kihívást Amerikának, mint történelme során máskor (rabszolgaság, polgárháború, polgárjogok, bevándorlás stb.). Az Egyesült Államok továbbra is mágnes rengeteg ember számára a világban, és a sok tucatnyi más országból érkező fiatal például segít az előregedés elkerülésében, amely Kínában vagy Japánban komoly gondokat fog okozni rövid időn belül. De az amerikai gazdaság „rémisztő” hanyatlását sem fogadja el. Viszonylagos perspektívából nézve ugyanis a helyzet nem annyira veszés, és Nye szerint a kemény erő alapfeltételét jelentő gazdaság nem fog jelentősen megrendülni, és „egy relatív hanyatlás nem ugyanaz, mint az amerikai éra vége”. (97) Természetesen számos probléma van (oktatás – különösen az általános iskolákban, infrastruktúra, egészségügy, egyenlőtlen vagyoneelosztás, eladósodás egyéni és kormányzati szinten egyaránt stb.), de ezek egyike sem olyan, amelyik nem orvosolható, és az Egyesült Államok történelmét nézve eddig mindig sikeresen vette a belpolitikai akadályokat. Némi rosszindulattal meg lehet jegyezni, hogy Nye ekkor még nem tudhatta, hogy Donald Trump lesz az elnök 2017-ben, s ez mennyi problémát és kihívást vet fel az amerikai bel- és külpolitikában. Nye szerint a mára megváltozott nemzetközi környezet kikényszeríti az Egyesült Államoktól a nagyobb kooperációt a világ egyéb országaival. Rengeteg problémát ugyanis nem lehet egyedül elintézni, s Amerika akkor jár jól, ha ezt nem is erőlteti. Korábbi megállapítása szerint, az Egyesült Államoknak erejét nem mások felett, hanem másokkal együtt kell használnia. De, és ez fontos, az amerikai vezető szerep megmarad, s ilyen értelemben nem ér véget „az amerikai évszázad”: „Az amerikai évszázad folytatódni fog abban az értelemben, hogy az Egyesült Államok központi szerepet fog játszani a nemzetközi erőegyensúlyban, és a közjók előállításának vezetője marad, de ez máshogy fog festeni, mint a huszadik század második felében”. (112) Konklúziójában Nye két dologra koncentrál. Egyrésztől úgy gondolja, az

4 Paul Kennedy híres paradigmája, *The Rise and Fall of the Great Powers: Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000*, New York. Random House, 1987. Magyarul *A nagyhatalmak tündöklése és bukása. Gazdasági változások és katonai konfliktusok 1500–2000*, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1992.

Egyesült Államok vezető szerepét hosszú időn át nem fogja más állam veszélyeztetni, s ilyen értelemben a dolgok nem változnak. Másfelől viszont, Amerika jóval kevésbé lesz képes mások feletti akaratát érvényesíteni. Viszont a könyve címében feltett kérdésre sokak számára optimistának tűnő választ ad: „az amerikai évszázad” nem ért véget, és még egy jó ideig nem is fog: „Az amerikai század valószínűleg legalább jó néhány évtizedig folytatódni fog, de máshogy fog kinézni, mint ahogy Henry Luce először leírta”. (127) Az amerikai erő tehát némileg csökken, de a vezető szerep továbbra is megmarad, és józan, bölcs politikai döntéseken fog múlni, mekkora befolyása marad az Egyesült Államoknak a világra. Noha számos helyen Nye ismétli korábbi kijelentéseit (lásd például *Presidential Leadership* című könyvét, 2013), gondolatmenete könnyen követhető, s szintézise pragmatikus. Mivel a jövő megjósolhatatlan, így az eddigi történelemből, illetve a mostani adatokból lehet és kell megpróbálni kikövetkeztetni a közeljövőt. És valószínűsíthetően az Egyesült Államok primátus státusa még két-három évtizedig fennmarad, és ez akkor is igaz, ha a jelenlegi elnök sok szempontból pont gyengíteni látszik a status quo-t. Az viszont majdnem bizonyos, hogy még egy ilyen sikeres korszaka nem lesz Amerikának, hiszen a világ egyre több pólusú és egyre kaotikusabb. Egy ilyen világban az a szerep, amelyet az Egyesült Államok játszott évtizedeken át, nem folytatható. Noha lehet, hogy az „amerikai évszázad” a Luce-i értelmezésben lassan véget ér, az Egyesült Államok irigylésre méltó helyzete még sokáig megmarad.

Joseph S. Nye, Jr., *Is the American Century Over?* (Véget ért Luce „amerikai évszázada”?)
Cambridge: Polity, 2015. vii, 146 o.

Peterecz Zoltán

Kulturális és történeti örökség, avagy kutató és esemény viszonya

Nemzeti kultúrák és történeti-néprajzi örökség, ünnepszerveződés és szereplőinek viszonya nem evidens módon történettudományi szakkérdés. Ám a nem pusztán írásos forráskutatás, hanem főképpen a történő történelem hétköznapiiban jelenlévő kulturális örökségkezelés megértése, feltárása, kutatási fókuszba vonása épp olyan fontos adatbázis lehet a mindenkori kutatók számára. Az akadémiai történeti tudományterület keretébe tartozó néprajzkutatás éppúgy, mint a folklór-elemzések tudásterülete nemcsak része immár a kortárs historiográfiának, de interdiszciplináris szféra is, miként a történetelméletek modern irányzatai közül a mindennapi élet kutatása, az oral history vagy az emlékezetkutatás is. A narratív életszférák belátása, a kortárs társadalomnéprajz életvilág-elméletei, a rokonság- vagy szomszédságkutatások is előszeretettel fordulnak korunkban a neo-folklorisztikus események, szituációk, szertartások, fesztiválok vagy emlékező celebrációk felé is. E tárgykör kutatásában azonban a történeti néprajztól eltérő aspektusú, a folklorizmust a hagyománytisztelet felől az átélési, élményközösségi, turisztikai látványosságok felé vezető nézőpont is interdiszciplináris és nemzetközi összehasonlításai alapon kap új nézőpontokat, egyebek között a kisebbségi, tájegységi, történeti, nyelvi vagy szokáscelekvési közösségek vizsgálatának, megismerésének módszertana szempontjából. Miként a performanszokon résztvevő népcsoport-képviseltek is megjelenítenek identitásokat, hasonlóképpen hordoznak „szállítható örökséget” maguk e szertartásos összefüggések kutatói is. Történeti kutatómódszertan szempontjából sem lehet közömbös problematika, megismerési és föltérési gyakorlat annak belátása, milyen módon hat egymásra a szertartások szereplőinek, reprezentálóinak, dizájnjának, kulturális és vizuális megjelenésmódjainak komplexitása, s ezen belül lesz kérdéssé az is, mennyiben egyedi, kollektív, vagy interaktív kölcsönhatásban álló maga a megismerési helyzet, a kutató és a kutatott viszonya a megjelenítés helyszínén, a szcenikai miliőben és azután. Ha multikulturális vagy nemzeti aspektusú akár egy-egy rendezvény,

mely a helyi tudás, helyi szertartások és értékrend vagy világgép örökségésítésére is visszahat, hogyan lehet ezt „intézményesíteni”, hitelesen kutatni vagy résztvevő megfigyelőként egy nemzeti, kisebbségi örökség részeként megismer(tet)ni...?

A mitikus játéktér-alakítás, mítoszhasználat és a táji-kulturális örökségésítés egyik tipikus folklorisztikai kulcskérdése a kortárs etnológiának. Nemzeti örökségésítés és újnemzeti identitások korszakos programossága nemegyszer a direkt politikai akaratok, üzenetek, értéknormák tükré az egyik helyszínen, másutt esetleg a posztoszocialista életmódok kiegészítésre áhítózó magánprogram csupán, de ezek mellett (vagy ezek együttes belátása révén) is megmaradt a neo-folklorizmus egyik kutatási területe is. Ekképp érdemes kiemelt figyelmet fordítani a ljubljana Szlovén Néprajzi Intézet kiadványára, melynek a performatív gondolkodás, az analitikus és szintetikus hajlandóságú belátások közösségi cselekvésekben megragadható mivolta a kiszemelt témaköre. A *Jurij Fikfak* és *Laurent Sébastien Fournier* szerkesztette kötet¹ (*Ritual Year 7.*) monografikus igénnyel járja körül a népi, nemzeti kultúra egyes etnikumokra vagy nyelvi-kulturális kisebbségekre jellemző problematikáját, és maga a feltáró gyűjtés kérdéskörében értelmezi az ilyen tárgykerű néprajzi tanulmányokat folytató kutatók viszonyát, társadalmi „terep” és magatartásmódok találkozását, a kultúra megjelenítésének és interpretálásának intézményes módjait, kölcsönhatásait, külön is figyelemmel a „másság” objektív (UNESCO-tól eredő) meghatározására. Alapképletként a nemzetközi előadó-szerzőgárda a „performanszok”, performerek és kutatók háromszögébe zárt felfogásmódokat vizsgálja ír, skót, szerb, litván, holland, orosz, magyar, görög és más lokális fesztiválok reprezentatív felületein és jelentésem mélységeiben, kontrasztként kezelve a megismerő érdeklődés és az identikus önkifejezés külső/belső normáit, attraktív formanyelvét, jelentéshordozó tartalmait.

A szerzői esettanulmányok más-más helyszíneken találják meg a belső kontrasztok között a nyelvi–vizuális–teátrális önkifejezési szcénák mentális nyomait, a külső kontrasztok között pedig a kutatók kérdésfelvetései, nézőpontjai, megismerési stratégiái foglalnak helyet, mintegy folytonos interakcióban, a kvázi-közösség lehetséges mutatkozási és kapcsolati játszmáinak részeként. Egyfajta együttjáték, rendezett jelenetek és föltérképezett állapotok közötti „metakommunikáció” zajlik ilyenkor a kutatás során, s ebben a kutató látszólag szilárdan („objektívan”) kívülálló... – valójában mégis befolyással van mind a kommunikációs „forgatókönyvek” belső történésrend-

¹ <http://isn2.zrc-sazu.si/en/publikacije/the-interplay-of-performances-performers-researchers-and-heritages-1#v>

jének alakulására, mind a szertartások artisztikus mivoltára, az előadások megjelenítési módjaira, a helyi örökség-kultúrában fölnagyított funkciójú tudások rítusaira, s végső soron az elméleti ráközelítés és a gyakorlati választéskeresés kiegészítési lehetőségeire is. Külsőt és belsőt, kereső szakembert és játszó szereplőt egyaránt készítenek valamely örökség-átadás feladattudata, helyenként pusztán célképzete vagy újraélesztett eredetiségű hagyományfogalom forgalmazása. E két-fókuszú, egyszerre leíró és önreflexív kereső szempontot találjuk meg a publikált írásokban, ezen belül részint történeti előképeket is kapunk a szertartások viselkedési eljárások előzményeiről, illetve mindarról, amit a szimbolikus közlésmódozatról, a rituális magatartásokról született képzetek teljesítenek ki „kutatói témává” válva.

Ilyen leíró aspektusból fogan például a hagyományos ünnepek összehasonlítása *Mateja Habinc* írásában és *Povedák István* tanulmányában, mást meg a szakrális évszabványok turisztikai felületekre tolató látványosságai szertartásaiból formálódó látványkörben kap szerepet maga a néprajzos is (pl. *Irina Sedakova*, *Aida Eancâne*, *Evy Johanne Håland* és *Emily Lyle* megközelítéseiben). Neo-pogány szertartások (*Kamila Velkoborská*, *Léon A. van Gulik* megjelenítésében) és skót Tűz-fesztiválos rendezési körülmények vagy görög tűzugrás-próbák (*Thomas A. McKean*, *Svetlana Sidneva* írása révén), délszláv zeneterápiás szertartások (*Katya Mihaylova*) és újkori görög csodatétel-követés (*Evy Johanne Håland*), svéd királyi esküvő-közvetítés térfelfogási játékelemei (*Marlene Hugoson*) vagy az autentikus és a kreált nemzeti örökség-események szertartás- és jelentésrendjének mintázata (*Povedák István* izgalmas áttekintése a Magyarok Országos Gyűlése kunszentmiklós-böszörményi tömörüléséről) – valamiképp szinte mindegyik dolgozat a szűk pázmájú lokalitás és a lényegében globális szintérré vihető „glokális” kifejező eszközeit, mediált és manipulált kincsgyűjteményét örökíti meg.

Ebben a széles körű, szinte „össz-európai” válogatásban a másik oldal, a kutatói „én” egyik legizgalmasabb kérdése valóban a kutató/kutatott kölcsönhatása, egymásra gyakorolt benyomása, valamint játszmáik eredete, lefolyása, intimizálódása és nyilvánossá válása. A nemzeti tudományosság (nemcsak szlovén, szerb, bolgár, hanem holland, skót, litván vagy belga kulturális politikák) hatása és az émius átélés tudománya (néplélektani, folklorisztikai, turisztikai és közösség-reprezentációs kutatási területként) izgalmas kontrasztot nyújt egy nemzeti-állami-összközösségi ünnepszervezés, vagy a varázslat, boszorkányság, readaptált és revitalizált viselkedési minták kontrasztjában, kutató és „válaszadó” kölcsönös összjátékának föltárásában.

Izgalmas kötet ez, sokévnnyi és megannyi kutatási területre érvényes megfontolnivalóval, fotókkal, írásonként szlovén összefoglalókkal és tematikus bibliográfiákkal. A kultúra, mint intézmény, az intézményesült vagy kultúrává erősödött és turisztikai mutatvánnyá váló események intim „világhálója” ezernyi arcát mutatja ebben a kötetben is, miképp a kutatók és érdeklődésmódok, helyi belátások és tudáspiaci értékesítési eljárások újonnan kialakuló horizontján is. A viszonylag „elemelt” szempontú történetkutatásban ezek a helyi közösségi szertartások, a viselettörténeti, a kultusztörténeti, a megemlékezési vagy örökségesítési eljárások immáron új tudásterületté, új narratív megjelenítésmóddá váltak, amit érdemes immár a kortárs történeti vizsgálódásmódok lehetséges metodológiai kérdésekként kezelni is. Ehhez nyújt roppant izgalmas, érdekfeszítő, egyenként is új szemlélet-irányok felé kalauzoló szempontokat a szlovén kultúratudomány és kulturális antropológia kötete.

Jurij Fikfak, Laurent Sebastien Fournier (szerk.): *The interplay of performances, performers, researchers, and heritages* (Kulturális és történeti örökség, avagy kutató és esemény viszonya) Institute of Slovenian Ethnology, Ljubljana, 2012. 269 o.

A. Gergely András